

**ATHARI ZA KIISIMU ZA LUGHA YA KISWAHILI KATIKA LUGHA YA
KIYAO**

MKUMBA RASHIDI ATHUMANI

**TASNIFU IMEWASILISHWA KWA AJILI YA KUKAMILISHA
MASHARTI YA SHAHADA YA UZAMILI YA KISWAHILI- ISIMU YA
CHUO KIKUU HURIA CHA TANZANIA**

2015

UTHIBITISHO WA MSIMAMIZI

Aliyeweka saini hapa chini anathibitisha kuwa ameisoma tasnifu hii iitwayo: “*Athari za Kiisimu za Lugha ya Kiswahili katika Lugha ya Kiyao*”, na ameridhika kwamba tasnifu hii imefikia kiwango kinachotakiwa na inafaa kuhudhurishwa kwa utahini wa shahada ya uzamili (M.A. Kiswahili –Isimu) ya Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.

.....
Dkt. Anna Kishe

(Msimamizi)

.....
Tarehe

HAKIMILIKI

Sehemu yoyote ya tasnifu hii, hairuhusiwi kukaririwa au kuhifadhiwa kwa njia yoyote au kuhawilishwa kwa mbinu yoyote ile ya kielektroniki kama kunakili, kutoa kopi au kurudufu katika hali yoyote ile bila ya idhini ya maandishi kutoka kwa mwandishi wa tasnifu hii au Chuo Kikuu Huria cha Tanzania kwa niaba yake.

TAMKO LA MTAHINIWA

Mimi, **Mkumba Rashidi Athumani**, natamka na kuthibitisha kwamba tasnifu hii iitwayo “*Athari za Kiisimu za Lugha ya Kiswahili katika Lugha ya Kiyao*”, ni kazi yangu mimi mwenyewe na kwamba haijawahi kuhudhurishwa na wala haitahudhurishwa popote kwa lengo la kufuzu shahada kama hii.

.....

Saini

.....

Tarehe

TABARUKU

Naitabaruku kazi hii kwa marehemu baba yangu Mzee Athumani Mkumba Libyela na marehemu mama yangu Bi Mwajibu Rashidi Chilembwe. Wakati wa uhai wao, walinilea vizuri sana na walionesha upendo mkubwa kwangu. Bila ya malezi yao mema nisingeifikia hatua hii ya maisha.

Niliwapenda sana, Mungu aliwapenda zaidi, namwomba awarehemu na awalaze mahala pema peponi, “AMINA’.

SHUKURANI

Awali ya yote sina budi kumshukuru Mwenyezi Mungu, mwingi wa rehema kwa kunipa uhai na afya njema. Matokeo na mafanikio ya kazi hii yametokana na michango na mawazo ya busara niliyoyapata kutoka kwa mtu, watu na taasisi mbalimbali kwa kila aliyehusika, natanguliza shukrani zangu za dhati. Kwa hakika si rahisi vikundi vyote kuvitaja au kutaja majina yao. Hata hivyo nalazimika kuwataja wachache walioshiriki kwa namna moja ama nyingine kufanikisha utafiti huu;

Kwanza, namshukuru msimamizi wangu Dkt. Anna Kishe kwa juhudi zake kubwa za kuniongoza katika mchakato wa kufanya utafiti huu. Kwa ujumla, uchapaji kazi, umahiri, uzoefu na ushauri wake ulikuwa chachu ya kuwezesha kukamilika kwa tasnifu hii.

Aidha namshukuru Prof T.S.Y.M Sengo kwa kunipa ushauri ulioniwezesha kuibua mada ya utafiti huu. Pia nawashukuru wahadhiri wengine walionifunza kama Prof Mbogo, Dkt. Z. Elisifa, Dkt. Simpassa, Dkt. P.P Lipembe na Prof J. Mdee kwa juhudi zao za kufundisha masomo vizuri hali iliyonifanya kuyaelewa kwa kina masomo waliyofundisha.

Namshukuru mke wangu na familia kwa ujumla kwa kuniunga mkono na uvumilivu mkubwa walionionesha wakati wote wa masomo. Michango ya mawazo na ushauri mzuri uliniwezesha kuwa na moyo wa kuendelea na utafiti huu pasipo kukata tamaa. Vilevile namshukuru kwa dhati Bw. Festo C. Haule aliyekuwa akijitoa katika

kunipa ushauri wakati wote nilipokuwa nahitaji ushauri wake licha ya kukabiliwa na majukumu mengi.

Namshukuru Bw. A.I Komba, Mkurugenzi wa Chuo Kikuu Huria kituo cha Ruvuma na wafanya kazi wenzake kwa ushirikiano wake kila mara nilipohitaji huduma ya kitaaluma katika ofisi yake.

Namshukuru kaka yangu Saidi Rashidi Chupa, kaka yangu Mohamedi Athumani Mkumba, dada yangu Amina Saidi Mneche, Mdogo wangu Ali Athumani Mkumba na ndugu zangu wote kwa ushirikiano na uvumilivu wao wakati naifanya kazi hii.

Nawashukuru wahusika katika maktaba ya Chuo Kikuu cha Dar es Salamu, maktaba ya Mkoa wa Ruvuma, maktaba ya Mkoa wa Iringa, maktaba ya Chuo Kikuu Huria cha Tanzania Dar es Salaam, maktaba kuu ya Taifa na Taasisi ya Taaluma za Kiswahili (TATAKI) kwa ushirikiano wao wakati nilipokuwa nazitumia maktaba na taasisi hizo.

Hatimaye nawashukuru wanafunzi wenzangu (M.A Kiswahili) hususan Tulla Tweve, Shemweta Gladys, Mhando Roxana, Liwach S. Vincent, Saro Stanley Julius, Rehema Adamu Mningo, Kimambo Joseph Sdora, Eva Yeronimu Msaki na Mshana Samweli kwa ushirikiano wao wakati wa masomo yetu hususan katika mijadala.

IKISIRI

Utafiti huu umechunguza jinsi lugha ya Kiswahili inavyoiathiri kiisimu lugha ya Kiyao. Lugha hizi zinatumiwa na Wayao kwa muda mrefu. Wataalamu wengi wanakubaliana kuwa lugha zinapokutana huwa zinaathiriana. Kwa hivyo utafiti huu umechunguza athari ya Kiswahili katika Kiyao. Eneo lililohusika katika utafiti huu ni wilaya ya Songea, Tunduru na Namtumbo mkoani Ruvuma. Pia wilaya ya Masasi katika mkoa wa Mtwara. Mbinu zilizotumiwa kuwapata watafitiwa wa utafiti huu ni mbinu ya makusudi na mbinu ya usampulishaji mpokezano. Mbinu ya makusudi ilitumiwa ili kuwapata watafitiwa wanaoimudu vyema lugha ya Kiswahili na lugha ya Kiyao ili kupata matokeo faafu. Utafiti huu uliongozwa na Nadharia ya Makutano ya Lugha na Nadharia ya Fonolojia ya Konsonanti Vokali. Nadharia ya Makutano ya Lugha ilitumiwa kuonesha kukutana kwa lugha hizi mbili kunakozua athari za Kiisimu. Nadharia ya Konsonanti Vokali ilitumiwa kubaini namna Kiswahili kinavyoiathiri Kiyao sawia na michakato ya kiisimu katika ngazi ya silabi zilizounda maneno husika. Utafiti huu una sura tano: Sura ya kwanza imezungumzia vipengele vya utangulizi wa utafiti kama usuli, tamko la utafiti, malengo, sababu na upeo na mipaka ya utafiti huu. Sura ya pili ni ya mapitio ya kazi tangulizi na nadharia za utafiti huu. Sura ya tatu imefafanua mbinu za utafiti huu. Sura ya nne imechanganua data za utafiti huu na sura ya tano imetoa muhtasari, matokeo, mapendekezo na changamoto za utafiti huu. Utafiti huu umebaini kuwa Kiswahili kinaathiri Kiyao na kwamba kuna michakato ya kifonolojia na kimofolojia inayojitokeza wakati wa kuathiriwa kwa lugha hii. Utafiti huu utatoa chachu kwa watafiti wengine kuendeleza tafiti zinazohusu maathiriano ya kiisimu miongoni mwa lugha za kiafrika.

YALIYOMO

UTHIBITISHO WA MSIMAMIZI	ii
HAKIMILIKI	iii
TAMKO LA MTAHINIWA	iv
TABARUKU	v
SHUKURANI.....	vi
IKISIRI.....	viii
ORODHA YA MAJEDWALI	xii
ORODHA YA VIAMBATANISHO	xiii
ISTILAH ZILIZOTUMIKA	xiv
ORODHA YA VIFUPISHO VYA MANENO.....	xvi
SURA YA KWANZA	1
UTANGULIZI	1
1.1 Usuli wa Tamko la Utafiti.....	1
1.2 Tamko la Tatizo la Utafiti.....	4
1.3 Lengo la Utafiti	5
1.3.1 Lengo Kuu la Utafiti.....	5
1.3.2 Malengo Mahususi ya Utafiti	5
1.4 Maswali ya Utafiti.....	5
1.5 Umuhimu wa Utafiti	6
1.6 Mipaka ya Utafiti.....	7
1.7 Hitimisho	8
SURA YA PILI.....	9
MAPITIO YA KAZI TANGULIZI NA NADHARIA ZA UTAFITI.....	9
2.1 Utangulizi.....	9
2.2 Mapitio ya Kazi Tangulizi.....	9
2.2.1 Makutano ya Lugha Kwa Ujumla	9
2.2.2 Lugha ya Kiyao na Makutano na Lugha Nyingine (Kiswahili)	14

2.3	Nadharia za Utafiti	18
2.3.1	Nadharia ya Makutano ya Lugha.....	19
2.3.2	Nadharia ya Konsonanti Vokali.....	21
2.4	Hitimisho	22
SURA YA TATU.....		23
MBINU ZA UTAFITI.....		23
3.1	Utangulizi.....	23
3.2	Muundo wa Utafiti	23
3.3	Eneo la Utafiti	23
3.4	Populesheni na Sampuli ya Utafiti	23
3.5	Mbinu za Usampulishaji	24
3.6	Jaribio la Utafiti	25
3.7	Mkabala wa Kimaadili.....	26
3.8	Data za Utafiti	26
3.9	Mbinu za Ukusanyaji wa Data.....	26
3.10	Mbinu za Uchanganuzi wa Data.....	27
3.11	Uwasilishaji wa Matokeo	27
3.12	Hitimisho	28
SURA YA NNE.....		29
UCHANGANUZI WA DATA.....		29
4.1	Utangulizi.....	29
4.2	Fonolojia na Mofolojia ya Lugha ya Kiyao	29
4.2.1	Irabu za Kiyao.....	29
4.2.2	Konsonanti za Kiyao.....	30
4.3	Ngeli za Kiyao	32
4.4	Kuhusiana na Kutofautiana kwa Kiswahili na Kiyao Kifonolojia na Kimofolojia	35
4.5	Kuathiriwa kwa Lugha ya Kiyao Kutokana na Kiswahili.....	36
4.6	Michakato Kutokana na Kiyao Kuathiriwa na Kiswahili	44
4.7	Hitimisho	48

SURA YA TANO.....	49
MUHTASARI, MATOKEO, MAPENDEKEZO NA CHANGAMOTO ZA UTAFITI	49
5.1 Utangulizi	49
5.2 Muhtasari wa Utafiti	49
5.3 Matokeo ya Utafiti	49
5.4 Mapendekezo ya Utafiti	51
5.5 Changamoto za Utafiti	52
MAREJELEO.....	54

ORODHA YA MAJEDWALI

Jedwali Na. 4.1 : Konsonanti za Kiyao	31
Jedwali Na. 4.2 : Maandishi na Matumizi ya Konsonanti za Kiyao.....	31
Jedwali Na. 4.3: Ngeli za Nomino za Kiyao kwa Kigezo cha Kimofolojia.....	33
Jedwali Na. 4.4: Uainishaji wa Kisintaksia wa Ngeli za Kiyao	34

ORODHA YA VIAMBATANISHO

Kiambatanisho Na. 1: Maneno ya Kiswahili na Kiyao.....	58
Kiambatanisho Na. 2 : Ratiba Ya Mchakato Wa Utafiti.....	62
Kiambatanisho Na. 3 : Makadirio ya Bajeti ya Mchakato wa Utafiti.....	63
Kiambatanisho Na. 4: Ramani ya Eneo Lenye Watumiaji Wengi wa Lugha ya Kiswahili na Kiyao.....	64

ISTILAH ZILIZOTUMIKA

Fonimu	Tamshi katika neno ambalo likibadilishwa na tamshi jingine maana ya neno hilo hubadilika au hupotoka katika lugha hiyo kama <i>sabuni</i> na <i>zabuni</i> ambapo fonimu inayotofautisha maana ni /s/ na /z/.
Fonolojia	Tawi la isimu linalo shughulikia uchambuzi wa sauti katika lugha.
Isimu	Taaluma ya ufafanuzi, uchambuzi na uchanganuzi wa lugha kwa kutumia mbinu za kisayansi ambapo kuna matawi manne ambayo ni fonolojia, mofolojia, sintaksia na semantiki.
Isimujamii	Tawi la isimu tekelezi ambalo hutazama lugha katika muktadha wa jamii na kuchunguza uhusiano uliopo baina ya lugha na jamii ambayo inatumia lugha hiyo.
Kiambishi	Mofimu inayoambatanishwa kwenye mzizi wa neno ili kuwakilisha hali au dhana fulani.
Kihusishi	Neno linaloonesha uhusiano baina ya neno moja na neno au maneno mengine katika tungo au kati ya sentensi moja na nyingine.
Kimadende	Namna ya utamkaji wa konsonanti kwa ncha ya ulimi kupigapiga kwa haraka kwenye ufizi kutokana na msukumu wa hewa k.m /r/.
Kisawe	Moja kati ya maneno mawili au zaidi yanayokaribiana sana kimaana.
Kitenzi	Aina ya neno ambalo huarifu tendo linalofanyika.
Kivumishi	Aina ya neno ambalo hutoa maelezo zaidi kuhusu nomino.
Kiyeyusho	Sauti inayotamkwa bila kubana au kuachia kabisa mkondo wa hewa k.m /w/ na /y/.
Konsonanti	Ni sauti ambayo hutamkwa kwa kubana au kuzuia hewa.

Lahaja	Tofauti katika matamshi, maumbo na matumizi ya maneno katika maeneo mbalimbali kwa lugha yenye asili moja.
Matamshi	Utoaji nje ya kinywa au pua ya mwanadamu sauti ambazo hutumika katika mazungumzo au usemaji wowote uwao.
Mofimu	Kipashio kidogo kabisa chenye uamilifu katika umbo la neno.
Mofu	Kipashio cha kimaumbo kinachowakilisha mofimu katika neno.
Mofolojia	Tawi la sarufi ambalo hushughulika na uchunguzi na uchambuzi wa maumbo ya maneno.
Nomino	Neno lenye uamilifu wa kutaja jina la mtu, kitu, hali au jambo lolote.
Semantiki	Tawi la isimu ambalo hujishughulisha na uchambuzi wa lugha katika kiwango cha maana.
Silabi	Sehemu ya neno ambayo huweza kutamkwa mara moja na kwa pamoja kama fungu moja.
Sintaksia	Tawi la isimu ambalo hujishughulisha na uchanganuzi wa taratibu na kanuni za mahusiano yaliyopo baina ya maneno na virai katika sentensi.
Toni	Sauti ya kiwango fulani kama vile cha juu au chini ambayo inaweza kuwa na uamilifu wa kisarufi kama wa kubainisha nje kwa baadhi ya lugha.
Vokali	Aina ya sauti ya lugha inayotamkwa bila kuwepo na kizuizi chochote kwenye mkondo wa hewa kutoka mapafuni kupitia kinywani na puani.

ORODHA YA VIFUPISHO VYA MANENO

Bi	Bibi
Bw.	Bwana
Dkt	Daktari
K.m	Kwa mfano
k.v	kama vile
KK	Konsonanti Konsonanti
KV	Konsonanti Vokali
MA	Masters of Arts
Mt	Matamshi
n.k	nakadhalika
Prof.	Profesa
TATAKI	Taasisi ya Taaluma za Kiswahili
TSH.	Shilingi za Tanzania
Uk.	Ukurasa

SURA YA KWANZA

UTANGULIZI

1.1 Usuli wa Tamko la Utafiti

Katika sura hii, kumefafanuliwa vipengele vinavyohusu masuala ya msingi ya utafiti mzima. Ufafanuzi huo umekita katika msingi wa kupendekeza jinsi gani utafiti huu uwepo. Vipengele hivyo ni usuli wa utafiti, tamko la utafiti, lengo kuu na malengo mahususi ya utafiti, maswali ya utafiti, umuhimu wa utafiti na mipaka ya utafiti.

Yohana (1991) anasema kuwa jamii ya Wayao asili yake waliishi mahali penye mlima YAO, ndipo walipochimbuka wote wanaoitwa Wayao. Mlima Yao upo katikati ya nchi za Mwembe na Luchilingo. Mlima umeanza huko Wisulu na kujieneza kote walikokaa wakina Che Malinganile zamani mpaka Mwisomba. Kutoka hapo mlima umejieneza mpaka Mwikilopwe hadi Munkuya, nchi zote hizo ulimopita mlima huu ndizo nchi ya Wayao. Kutoka hapa Wayao walijieneza mashariki na wengine magharibi. Wengine wakaenda kaskazini na wengine kusini.

Hivyo Wayao walienea toka ziwa Malawi mpaka pwani huko Manga. Tena, walienea toka kusini yaani huko Matipwili karibu na nchi la kabila la Walolo mpaka kaskazini ya nchi ya Chiwinga (Kilwa Kivinje). Wengine walijieneza ng'ambo ya ziwa Malawi kwa Mwinyi Che Pemba na kwa akina Bi. Kuluunda wa huko Kuchelu na wengine wakaenda kusini zaidi, pande za Blantyre-Malawi. Hivyo, Wayao wapo katikati ambapo magharibi wanakaa Wanyasa, mashariki wanakaa Walolo, Wamakonde, Wamakua, Wamaraba na Wamwera mpaka Pwani wanakokaa Waswahili. Tena, kusini wamekaa Amang'anja, hawa ni Wanyasa vilevile, na

Amagolo. Huko kaskazini wamekaa Wangoni-hawa tunaowaita Makwangwala, na Wandonde. Kitovu chao au mji mkuu wao ni Mwembe-hapa tulizaana sana. Katika mkoa wa Ruvuma, Wayao wengi wanaishi Wilaya ya Tunduru, na Mkoa wa Mtwara Wayao wengi wanaishi wilaya ya Masasi ambako kuna kabila kubwa lingine la Kimakua.

Maelezo hayo yanatutanabaisha jambo moja la msingi kwamba Kiyao kimeenea sana. Hilo linasemwa pia na Anderson (1922) kuwa jamii ya Kiyao imetawanyika Afrika Mashariki na Kati. Hata hivyo anadokeza kuwa kuna maeneo ambayo Kiyao kinatumiwa zaidi. Miongoni mwa maeneo hayo ni kaskazini mwa Rovuma (Ruvuma). Kwa ujumla miongoni mwa maeneo ambayo Kiyao kinazungumzwa zaidi ni katika wilaya ya Songea (Songea mjini na Vijijini), Tunduru na Namtumbo katika mkoa wa Ruvuma na Masasi katika mkoa wa Mtwara. Vilevile kinatumiwa katika nchi ya Malawi na Msumbiji (Odden, 2003).

Wataalamu wengi wanakubaliana kuwa lugha ya Kiyao inaathiriana na lugha nyingine zilizo katika ujirani (Anderson, 1922; Odden, 2003). Sababu ya hali hiyo ni kwamba lugha hiyo ipo katika makutano na lugha nyingine. Miongoni mwa lugha ambazo ni majirani na Kiyao ni lugha ya Kiswahili. Lugha hizi aghalabu zinatumiwa katika maeneo hayohayo kwa maana kwamba wanajamii wa Kiyao au wenzao wanaoishi nao pamoja wanatumia pia lugha ya Kiswahili. Katika hali hiyo ndipo tunasema kuwa lugha hizi zimekutana kwa kuwa zinatumiwa sehemu moja. Dhana ya makutano ya lugha (maingiliano ya lugha) inafafanuliwa na Thomason (2001) kwamba ni matumizi ya zaidi ya lugha moja katika sehemu hiyohiyo na katika

wakati huohuo. Anazidi kusema kuwa ni jambo la ajabu ikiwa lugha zipo katika makutano kwa takribani kipindi cha miaka mia moja hadi mia mbili pasipo lugha hizo kuathiriana kiisimu. Lugha ya Kiyao na lugha ya Kiswahili zimekuwa katika makutano kwa kipindi kirefu na kwa sasa aghalabu wanazitumia lugha ya Kiswahili na Kiyao katika matumizi ya kila siku.

Sankoff (2001) anasema kuwa matokeo ya kiisimu kutokana na makutano ya muda mrefu ya lugha zaidi ya moja ni kuweza kupotea kwa sifa za vipashio, kuwa na vipashio vya ziada pamoja na kubadilishana vipashio miongoni mwa lugha hizo. Kuhusu athari hizo za kiisimu, Thomason (2001) anabainisha kuwa siyo maneno tu ambayo yanaingia katika utohozi (kuathiriwa) bali ni katika vipashio vyote vya kimuundo kama fonolojia (mfumo sauti), mofolojia (muundo wa maneno), sintaksia (muundo wa sentensi) semantiki ya kileksika.

Lugha ya Kiyao na lugha ya Kiswahili ni miongoni mwa lugha za Kibantu. Maho (2003) katika maboresho aliyoyafanya ya ugawanywaji wa lugha za Kibantu kwa mujibu wa Guthrie amekiweka katika kundi la Yao P20, Namba P21. Katika kundi hilo ipo pamoja na lugha ya Mwera P22, Makonde P23, Ndonde (Mawanda), P24, Mabiha (Maria) P25. Lugha ya Kiswahili ipo kundi la Kiswahili G40. Kutokana na ukweli kwamba lugha ya Kiswahili na Kiyao zinatumiwa pamoja kwa muda mrefu hususani maeneo ya Wilaya za Songea, Tunduru na Namtumbo katika mkoa wa Ruvuma na wilaya ya Masasi katika mkoa wa Mtwara ni dhahiri kuwa kuna maathiriano ya kiisimu ambayo yamejitokeza miongoni mwa lugha hizi. Kwa mfano Wayao wanapotumia Kiswahili, neno *mjomba* linakuwa *njomba*. Vilevile athari ya Kiswahili katika Kiyao inabainika katika maneno kama *kitabu* kuwa *chitabu*, *kijiko*

kuwa *chijiko* na *sufuria* kuwa *supulia*. Kwa hivyo maneno hayo machache yanadhihirisha kuwa lugha ya Kiswahili imeiathiri lugha ya Kiyao jambo ambalo limechunguzwa katika utafiti huu ili kuona jinsi Kiyao kinavyoathiriwa.

1.2 Tamko la Tatizo la Utafiti

Katika kipengele cha usuli wa utafiti huu kumbainishwa kuwa makutano ya lugha ni jambo la kawaida na miongoni mwa lugha ambazo zipo katika makutano ni Kiswahili na Kiyao katika mkoa wa Ruvuma na sehemu ya Mtwara nchini Tanzania. Thomason (2001) anasema kuwa katika uchunguzi wake kuhusu kuathiriana kwa lugha imebainika kuwa katika maeneo mengi ambayo lugha zipo katika makutano hatufahamu na hatuwezi kueleza hali ilivyo. Anazidi kusema kuwa athari hizo za kiisimu kwa kawaida, zinategemea nguvu ya jamiilugha kwamba lugha ya jamiilugha yenye nguvu kubwa ndiyo inayoiathiri zaidi lugha ya jamiilugha yenye nguvu ndogo. Kwa kuzingatia hoja hii, hakuna shaka kuwa jamiilugha ya Kiswahili ina nguvu zaidi ya jamiilugha ya Kiyao kwani Kiswahili kina watumiaji wengi, ni lugha ya taifa na lugha rasmi na lugha ya kufundishia elimu ya msingi nchini Tanzania. Katika hali hiyo inatarajiwa kuwa lugha ya Kiswahili ndiyo inayoathiri zaidi lugha ya Kiyao jambo ambalo lilidhihirika pia wakati wa jaribio la utafiti huu.

Vilevile tumebainishwa kuwa lugha zikiwa katika makutano kama ilivyo kwa Kiswahili na Kiyao zinakuwa katika maathiriano ya kiisimu. Hoja hiyo inashadidiwa na Mohammed (2001) ambaye anamnukuu Zawawi (1974) kuwa “hakuna lugha mbili zinakuwa katika makutano pasipo kuathiriana miongoni mwao”. Hata hivyo, wataalamu wengi wanaishia tu kukubali kwamba lugha zinaathiriana kiisimu bila ya kufuatilia jinsi lugha hizo zinavyoathiriana ikiwa ni pamoja na michakato ya

kifonolojia na kimofolojia inayojitokeza wakati ambao lugha hizo zinaathiriana. Kwa mfano Anderson (1922) anasema kuwa lugha ya Kiyao imekuwa ikiathiriwa na lugha zilizo katika ujirani nayo. Hata hivyo hatujafafanuliwa namna Kiyao kinavyoathiriwa. Kwa ujumla kwa kiasi kikubwa hakujaifanyika utafiti wa kina katika kuona kiviipi lugha hususan lugha ya Kiyao inaathiriwa na lugha nyingine zinazokutana nayo kama lugha hii ya Kiswahili. Ili kupunguza pengo hilo la utafiti, utafiti huu umechunguza namna Kiswahili kinavyoiathiri kiisimu lugha ya Kiyao.

1.3 Lengo la Utafiti

Kipengele hiki kimebainisha lengo kuu na malengo mahususi yaliyouongoza utafiti huu.

1.3.1 Lengo Kuu la Utafiti

Lengo kuu la utafiti huu ni kuchunguza athari za kiisimu za lugha ya Kiswahili katika lugha ya Kiyao nchini Tanzania.

1.3.2 Malengo Mahususi ya Utafiti

- (i) Kuchunguza athari za kiisimu za lugha ya Kiswahili katika lugha ya Kiyao
- (ii) Kuchunguza jinsi lugha ya Kiswahili ilivyoathiri kiisimu lugha ya Kiyao
- (iii) Kubaini mifanyiko ya kifonolojia na kimofolojia inayotokana na lugha ya Kiswahili kuiathiri kiisimu lugha ya Kiyao.

1.4 Maswali ya Utafiti

Maswali yafuatayo yameongoza utafiti huu;

- (i) Zipi ni athari za kiisimu za lugha ya Kiswahili katika lugha ya Kiyao?
- (ii) Ni kwa namna gani lugha ya Kiswahili imeathiri lugha ya Kiyao?

- (iii) Mifanyiko ipi ya kifonolojia na kimofolojia inayojitokeza wakati lugha ya Kiswahili inaathiri lugha ya Kiyao?

1.5 Umuhimu wa Utafiti

Utafiti huu una umuhimu ufuatao;

Kwanza ni kwa maendeleo ya taaluma ya makutano ya na kuathiriana kwa lugha kwa ujumla wake kwa kubainisha namna ambavyo lugha zinaathiriana kiisimu jambo ambalo halijashughulikiwa kwa mapana. Pili utafiti huu utasaidia kufahamu jinsi lugha ya Kiswahili inavyoathiri lugha ya Kiyao ikizingatiwa kuwa lugha hizi zimekuwa katika makutano ya muda mrefu. Tatu, utafiti huu una manufaa kwa lugha za Afrika kwa ujumla kuweza kufahamu ni mambo yepi yanaendelea wakati ambapo lugha hizi zinaathiriana.

Nne, kwa Wayao utafiti huu utawasaidia kufahamu kuwa lugha yao inaathiriwa na Kiswahili na kwamba wanaweza kuzipunguza athari hizo kwa kuendelea kuitumia lugha yao ili kuepuka kupotea kabisa kwa lugha hii. Kwa ujumla, mwingiliano baina ya lugha ya Kiswahili na lugha ya Kiyao mkoani Ruvuma na Mtwara yanahitajika kuchunguzwa ili kuweza kubaini namna lugha ya Kiswahili ilivyoathiri kiisimu lugha ya Kiyao.

Kutokana na utafiti huu athari za kiisimu za lugha ya Kiswahili katika lugha ya Kiyao zimebainishwa. Kiswahili ni lingua franca kwa jamiilugha nyingi ndani ya Afrika mashariki na kati. Hivyo, utafiti huu unatoa mwanga kuhusu athari za Kiswahili katika lugha nyingine kwani inatarajiwa kuwa namna ambavyo Kiswahili

kinaathiri Kiyao ndivyo ilivyo pia katika lugha nyingine zinazotumiwa pamoja na Kiswahili kama kati ya Kiswahili na Kingoni, Kihehe, Kichaga na Kizaramo.

1.6 Mipaka ya Utafiti

Utafiti huu umehusika katika kuchunguza jinsi lugha ya Kiswahili inavyoathiri Kiyao kwa kuwa lugha hizi zinatumiwa pamoja. Licha ya kwamba inawezekana Kiyao nacho kinaathiri Kiswahili, hatujaweza kujumuisha athari hizo katika utafiti huu ili kuweza kuufanikisha vizuri utafiti huu hasa kwa kuzingatia malengo na muda wa kuweza kukamilisha utafiti huu.

Vilevile utafiti huu umejikita zaidi katika kuchunguza athari za Kiswahili katika lugha ya Kiyao kwa kuzingatia athari zinazojitokeza katika ngazi ya fonolojia na morfolojia ingawa kunaweza pia kuwa na athari katika ngazi zote za muundo wa lugha.

Katika Mkoa wa Ruvuma, Kiswahili kinatumiwa pamoja na lugha ya Kingoni, Kindendeule, Kimatengo na Kiyao (Ngonyani, 1988) na mkoa wa Mtwara Kiswahili kinatumiwa pamoja na lugha za Kimakua na Kimakonde. Hata hivyo utafiti huu umechunguza athari zinazoikumba lugha hii ya Kiyao kutokana na lugha ya Kiswahili pekee ili kupata fursa ya kufanya utafiti wa kina zaidi.

Pia lugha ya Kiswahili na Kiyao zinatumiwa pamoja katika maeneo mengi nchini Tanzania. Hata hivyo utafiti huu umechunguza maeneo ya wilaya ya Songea, Tunduru na Namtumbo katika mkoa wa Ruvuma na Masasi katika mkoa wa Mtwara pekee.

1.7 Hitimisho

Katika sehemu hii tumejadili kwa kupendekeza vipengele mbalimbali ambavyo ni vya msingi katika utafiti kwa kuwa vimeupa mwelekeo utafiti huu. Vipengele hivyo ni usuli wa utafiti, suala la utafiti, malengo ya utafiti, maswali ya utafiti, umuhimu wa utafiti na upeo na mipaka ya utafiti

SURA YA PILI

MAPITIO YA KAZI TANGULIZI NA NADHARIA ZA UTAFITI

2.1 Utangulizi

Katika sura hii tumebainisha yaliyoandikwa kuhusu mada na nadharia ambazo zimetumiwa katika utafiti huu.

2.2 Mapitio ya Kazi Tangulizi

Katika sehemu hii kuna maandiko yanayohusu makutano ya lugha na athari kutokana na makutano hayo kwa ujumla wake. Vilevile kuna kipengele ambacho kinazungumzia makutano kati ya Kiyao na lugha nyingine zilizo jirani na katika makutano.

2.2.1 Makutano ya Lugha Kwa Ujumla

Massamba (1977) alilinganisha lugha za pembe ya mashariki ya ziwa nyanza (Victoria) ambazo ni KiRuri, KiJita na KiKwaya. Katika utafiti wake huo alibaini kuwa kuna mambo ambayo yanafanana na kutofautiana katika vipengele mbalimbali vya kiisimu kama kipengele cha uundaji wa nyakati katika vitenzi. Hilo linadhihirisha kuwa lugha zinaathiriana katika vipengele mbalimbali vya kiisimu.

Ngonyani (1988) alilinganisha lugha ya Kindendeule, Kimatengo na Kingoni. Katika utafiti huo aliweza kubaini kuwa Kingoni kimeathiriwa na lugha hizo. Kwa mfano anasema Kingoni hakikuwa na fonimu /l/ lakini kutokana na athari za lugha hizo ambazo zimeizunguka lugha ya Kingoni, kwa sasa Kingoni kinayo fonimu hiyo. Utafiti wake unabainisha kwamba lugha zinapoathiriana zinaweza kubadilishana

sauti hasa kama sauti fulani haipo katika lugha moja na hivyo lugha hiyo ikaanza kutumia sauti ambayo awali haikuwa miongoni mwa sauti za lugha husika.

Besha (1994) anasema kuwa maneno ya kigeni yanapoingia katika msamiati wa Kiswahili kunafanyika mchakato mahususi ili yaendane na sarufi ya Kiswahili. Michakato hiyo inaweza kuwa udondoshaji au uongezaji wa vipashio katika neno husika. Kwa kuzingatia hilo, utafiti huu umejishughulisha na kuchanganua michakato inayoelezwa kwamba inajitokeza pale ambapo lugha inaathiriwa na lugha nyingine kwa kuitumia lugha ya Kiyao na Kiswahili.

Thomason (2001) anasema kwamba maingiliano ya lugha yalianza maelfu ya miaka, takriban miaka laki moja na laki mbili (100,000 na 200,000) hivi iliyopita. Hata hivyo taaluma kuhusu maingiliano ya lugha ilianza kushamiri karne ya 18 (Dimanovski). Anazidi kusema kuwa suala hili limekuwa kivutio toka kwa wataalamu wa historia ya lugha walipotambua ukweli kwamba hakuna lugha inayoweza kuwa nje na sifa ngeni (pasipokuwa na athari na lugha nyingine).

Kwa hivyo aghalabu kila lugha imeathiri au kuathiriwa na lugha nyingine katika ngazi moja ama nyingine. Anazidi kusema kuwa awali mtazamo wa kimuundo katika matatizo ya maingiliano ya lugha yalitawaliwa na watafiti wa kiisimu waliojaribu kueleza mahusiano kati ya mifumo miwili ya lugha. Hata hivyo maendeleo ya taaluma ya makutano ya lugha kisimu yalibadilika kwa kuifanya kuwa changamani mno kwani sasa masuala ya sosholojia, anthropolojia ethnolojia na saikolojia yalikuwa yakihusishwa. Tunaelezwa pia kuwa mtazamo wa kiisimujamii katika mwingiliano wa kiisimu ulileta mwanga kwa masuala mengi ndani ya mawanda ya

tafiti zinazohusu mwingiliano au ukopwaji wa kiisimu. Andiko hili linaonesha maendeleo ya taaluma ya makutano ya lugha.

Thomason (2001) anafafanua dhana ya makutano ya lugha kuwa ni matumizi ya lugha zaidi ya moja katika sehemu hiyohiyo na katika wakati huohuo. Vilevile anajaribu kutoa mifano ya jamii zilizopata kuwa katika makutano kama Wabantu ambao wamewahi kuwa na makutano na Wakoisani. Matokeo ya makutano hayo, Kikoisani kiliathiri Kibantu hasa Kizulu ambacho kilijipatia sauti bainifu ya kidoko.

Vilevile anasema kulikuwa na makutano ya lugha za watu wa Ulaya wakati wa ukoloni katika maeneo mbalimbali ya ulimwengu. Hatimaye (Thomason 2001) anatoa sababu za makutano ya lugha hususan kwa miaka ya hivi karibuni kuwa ni hamahama ya watu wa jamii lugha katika jamiilugha nyingine, lugha kuwa katika ujirani wa muda mrefu baina ya jamii, kuoana kama ilivyojitokeza kati ya wanawake wa Vietname na askari wa Marekani, elimu (makutano wakati wa ujifunzaji) kama ilivyokuwa kwa lugha ya Kilatini.

Zaidi ya maelezo hayo, Thomason (Kishatajwa) anajaribu kujiuliza maswali yanayohusu makutano ya lugha na kujitahidi kutoa majawabu. Kwa mfano anajiuliza makutano ya lugha yanafanyika wapi? Kutokana na swali hilo anatoa jawabu kuwa makutano ya lugha ni kila mahala. Hata hivyo anasema kuwa makutano ya lugha huweza kuwa makubwa zaidi katika sehemu fulani na kwa muda fulani kuliko mahala pengine na katika nyakati nyingine. Katika makutano hayo, lugha moja inaweza kuathiriwa zaidi ya nyingine kutegemea na jamiilugha inayotawala (yenye nguvu zaidi). Anazidi kusema kuwa lugha ina tabia ya kubadilika. Hivyo ni ajabu

ikitokea kwamba tunapata lugha yoyote ambayo wazungumzaji wake wamefaulu kuepuka athari kutoka katika lugha nyingine ilhali wamekuwa katika makutano kwa kipindi kirefu.

Kipi kinatokea pale ambapo lugha zipo katika makutano? Hili ni moja ya swali linaoulizwa na Thomason (2001). Mtaalamu huyu anajibu kuwa huwa kuna kuwa na matokeo ya kiisimu ambapo kubwa zaidi ni mabadiliko ya lugha. Anazidi kusema kuwa athari za kawaida kabisa ni utohozi wa maneno. Hapo anatoa mfano wa lugha ya Kiingereza ambayo anasema kuwa inakadiriwa asilimia sabini na tano ya msamiati wake ni kutoka katika lugha ya Kifaransa na Kilatini. Siyo maneno tu ambayo yanaweza kuhama kutoka lugha moja hadi nyingine bali vipashio vyote vya kimuundo. Anatoa mfano wa lugha ya Ki-Latvian ambacho kimeathiriwa na Ki-Livonian katika fonolojia na mofolojia. Anazidi kusema kuwa matokeo mengine ni kwamba lugha moja inaweza kupotelewa vipashio fulani vya lugha au hata kupotea kabisa kwa lugha.

Kuathiriana kwa lugha ni tabia ya kawaida miongoni mwa lugha za ulimwengu hususan pale ambapo kunatokea mwingiliano kati ya watumiaji wa lugha mbili husika. Kwa mfano Mbaabu (2007) anasema Waarabu waliishi na Waswahili kwa muda mrefu sana. Kilugha ilibidi Waarabu kujifunza lugha ya Kibantu, iliyozungumzwa na watu wengi - nayo ilikuwa Kiswahili. Anazidi kusema kuwa kwa kufanya hivyo walikiathiri Kiswahili hasa kwa maneno ya kidini na ya vifaa vya kigeni vilivyoletwa kutoka nje. Baadhi ya maneno ya Kiswahili yalitokana na athari ya lugha ya Kiarabu ni *wakil* kuwa *wakili*, *rahim* kuwa *rehema*, *salaam* kuwa *salama*, *shukran* kuwa *shukurani* na *mengineyo*, mfano wa maneno ya Kiingereza ni

kama vile *basin* kuwa *beseni*, *number* kuwa *namba*, *picture* kuwa *picha*. Wareno nao walikiathiri Kiswahili. Kwa mfano maneno kama *mezr* kuwa *meza*, *benjera* kuwa *bendera*. Vilevile Wageni wa Kihispania walikiathiri Kiswahili kama katika neno *papaya* kuwa *papai*. Wahindi walikuwa na maneno yaliyokiathiri Kiswahili kama vile *dukan* kuwa *duka*.

Lugha za jamii pia zimekiathiri Kiswahili kwa kutohoa maneno kutoka katika jamiilugha hizo. Kwa mfano, *Ikulu* ni neno lililotokana na neno katika lugha ya Kinyamwezi. Neno *ng'atuka* linatokana na lugha ya Kizanaki. *Ngeli* ni neno la Kihaya. Tabia hii ya lugha ya Kiswahili kutohoa maneno kutoka lugha za kigeni ni ya kawaida hata kwa lugha za jamii nyingine kutohoa maneno kutoka lugha ya Kiswahili kutokana na kuathiriana kwa lugha hizo (Mbunda, 2002). Mifano hiyo inaonesha kuwa lugha fulani inaweza kuathiriwa na lugha yoyote bila kujali lugha ipi ina nguvu zaidi japo kuwa kwa kawaida lugha yenye nguvu zaidi ndiyo huwa inaiathiri zaidi lugha isiyo na nguvu.

Sankoff (2001) anasema kuwa matokeo ya kiisimu kutokana na makutano ya muda mrefu ya lugha zaidi ya moja ni kuweza kupotea kwa sifa za vipashio, kuwa na vipashio vya ziada pamoja na kubadilishana vipashio miongoni mwa lugha hizo. Kuhusu athari hizo za kiisimu, Thomason (2001) anabainisha kuwa siyo maneno tu ambayo yanaingia katika utohozi (kuathiriwa) bali ni katika vipashio vyote vya kimuundo kama fonolojia (mfumo sauti), mofolojia (muundo wa maneno), sintaksia (muundo wa sentensi) semantiki ya kileksika. Tunachoelezwa hapa ni kwamba athari za kiisimu huweza kuwa katika vipengele vyote vya kiisimu ambapo utafiti huu

umejikita katika kuchunguza athari za kifonolojia na kimofolojia zinazoikumba lugha ya Kiyao kutokana na Kiswahili.

Katika kudhihirisha kuwa lugha mbili zilizoingiliana kwamba ni kawaida lugha mojawapo au zote kwa pamoja ziathiriane, Haule na Katunka (2012) wanatoa mifano ya maneno ya Kiswahili ambayo ni athari kutokana na lugha za kigeni zilizoingiliana nayo. Kwa mfano, maneno kama *sweater* kuwa *sweta*, *history* kuwa *historia*, *shirt* kuwa *shati* na *lesso* kuwa *leso*.

Haule (2014) aliichunguza lugha ya Kingoni katika kipengele cha njeo. Katika utafiti wake aliweza kubaini kuwa, kiisimu kuna athari za Kiswahili katika lugha ya Kingoni. Kwa mfano alibaini kuwa kuna vitenzi vya Kingoni ambavyo vinatokana na lugha ya Kiswahili. Baadhi ya vitenzi hivyo ni *tiweza* kutokana na *tunaweza*, *tikoroma* kutokana na *tunakoroma*, *lokota* kutokana na *okota*, *atolwiki* kutokana na *alitoroka*, *wolewa* kutokana na *olewa*, *shangala* kutokana na *shangaa*, *mshonai* kutokana na *shoneni*. Haule (kishatajwa) anatanabaisha kuwa maneno hayo yanapoingizwa katika msamiati wa Kingoni yanarekebisha ili kuwiana na kanuni za lugha ya Kingoni. Utafiti huu umesaidia katika kufuatilia maneno ya Kiyao ambayo yametokana na athari ya maneno kutoka katika lugha ya Kiswahili.

2.2.2 Lugha ya Kiyao na Makutano na Lugha Nyingine (Kiswahili)

Anderson (1922) anasema kuwa jamii ya Kiyao imetawanyika Afrika Mashariki na Kati. Hata hivyo anadokeza kuwa kuna maeneo ambayo Kiyao kinatumiwa zaidi. Miongoni mwa maeneo hayo ni kaskazini mwa Rovuma (Ruvuma). Anazidi kusema kuwa awali lugha ya Kiyao iliandikwa na Wazungu kabla ya fonetiki kuwa ni

sayansi. Wakati huo, alfabeti za Kiingereza zilitumika kuandika Kiyao. Vilevile anataja majina ya Kiswahili ambayo yanatumiwa pia katika Kiyao kama *sungura*, *masika* na *mtima* jambo linaloonesha kuwa kuna athari za kiisimu.

Mboga (1975) anasema lugha ya Kiyao imeathiriwa na baadhi ya lugha zilizokuwa katika ujirani. Kwa mfano anasema kuwakuna maneno ya Kiyao ambayo ni asili ya lugha nyingine na mojawapo ya maneno hayo ni *mwemwejo* (wewe) ambalo asili yake ni katika lugha ya Ki-Mwera, neno hilo kwa Lugha ya Kiyao ni *mmwejo* (wewe).

Mboga (kishatajwa), anazidi kusema kuwa baadhi ya wazungumzaji wa Kiyao wanaposhindwa kutamka baadhi ya vitamkwa, hulazimika kutumia kitamkwa kingine, ambapo matamshi hubadilika. Kwa mfano neno *kuvatama* (kuchuchumaa) hutamkwa *kuwatama* [v] - [w]. Mtafiti amegundundua kuwa matamshi yanayotumia silabi yenye sauti /v/ hutumika zaidi wilaya ya Masasi mkoani Mtwara na silabi yenye sauti /w/ hutumika wilaya za Tunduru katika neno hilo moja sawa na Songea na Namtumbo mkoani Ruvuma.

Kwa mantiki hiyo, maneno kama vile *watu*, Masasi litatamkwa *vandu*, Tunduru, Songea na Namtumbo litatamkwa *wandu*, *wana/watoto*. Masasi itakuwa *vanache* (watoto) na Tunduru, Songea na Namtumbo litakuwa *wanache* [v] - [w]. Maandiko hayo yametoa chachu ya kuchunguza athari za lugha ya Kiswahili katika lugha za Kibantu hususan lugha ya Kiyao. Uzungumzaji huo tofauti unaweza kuwa ni mojawapo ya matokeo ya lugha hii kuathiriwa na lugha nyingine tofauti zilizo katika ujirani nayo.

Yohana (1991), anasema kuwa makazi ya asili ya jamii ya Wayao ni katika mlima YAO, anazidi kusema kuwa miji yote iliyokuwa kandokando ya mlima ndiyo iliyokuwa maeneo ya Wayao. Kutoka hapa Wayao walienea maeneo mbalimbali yakiwepo mashariki na magharibi, kaskazini na kusini.

Hivyo, Wayao walienea toka ziwa Malawi mpaka pwani huko Manga. Vilevile kusini yaani huko Matipwili karibu na mji wa kabila la Walolo mpaka kaskazini ya mji wa Chiwinga (Kilwa Kivinje). Wengine walijieneza ng 'ambo ya ziwa Malawi kwa Mwinyi, kwa Che Pemba na kwa akina Bi. Kuluunda wa huko Kuchelu na wengine wakaenda kusini zaidi, pande za Blantyre-Malawi.

Hivyo, Wayao wapo katikati ambapo magharibi wanakaa Wanyasa, mashariki wanakaa Walolo, Wamakonde, Wamakua, Wamaraba na Wamwera mpaka Pwani wanakokaa Waswahili. Kusini wamekaa Amang'anja, hawa ni Wanyasa vilevile, na Amagolo ambapo kaskazini wamekaa Wangoni na Wandonde. Katika mkoa wa Ruvuma, Wayao wengi wanaishi Wilaya ya Tunduru, na Mkoa wa Mtwara Wayao wengi wanaishi wilaya ya Masasi ambako kuna kabila kubwa lingine la Kimakua.

Kwa ujumla miongoni mwa maeneo ambayo Kiyao kinazungumzwa zaidi ni katika wilaya ya Songea (Songea mjini na Vijijini), Masasi- Mtwara, Tunduru na Namtumbo. Vilevile kinatumiwa katika nchi ya Malawi na Msumbiji (Odden, 2003). Ufafanuzi huu unabainisha kuwa Wayao wameenea maeneo mengi na mantiki yake ni kwamba jamiilugha ya Wayao imekuwa na makutano na jamiilugha nyingine ikiwepo jamiilugha ya Kiswahili. Hivyo Kiyao kimekuwa kikiathiriwa na lugha nyingine ikiwemo Kiswahili (Anderson, 1922; Odden, 2003).

Lugha ya Kiyao na lugha ya Kiswahili zimekuwa katika makutano kwa kipindi kirefu na kwa sasa aghalabu wanazitumia lugha ya Kiswahili na Kiyao katika matumizi ya kila siku. Yohana (1991) anasema kuwa Wayao walianza biashara ya kwenda pwani miaka mingi iliyopita ambapo safari hizo zilikuwa zikichukua muda mrefu hadi miezi minne. Baadae Wayao hao walianza kuiga mambo ya pwani. Kwa kuzingatia kuwa Kiswahili kilikuwa kimeshamiri pwani, ni dhahiri kuwa athari za Kiswahili zilikuwa zimeanza toka wakati huo.

Lugha ya Kiyao na lugha ya Kiswahili ni miongoni mwa lugha za Kibantu. Maho (2003) katika maboresho aliyoyafanya ya ugawanywaji wa lugha za Kibantu kwa mujibu wa Guthrie amekiweka katika kundi la Yao P20, Namba P21. Katika kundi hilo ipo pamoja na lugha ya Mwera P22, Makonde P23, Ndonge (Mawanda), P24, Mabiha (Maria) P25. Lugha ya Kiswahili ipo kundi la Kiswahili G40.

Kutokana na ukweli kwamba lugha ya Kiswahili na Kiyao zinatumiwa pamoja kwa muda mrefu hususani maeneo ya Wilaya za Songea, Tunduru na Namtumbo katika mkoa wa Ruvuma na wilaya ya Masasi katika mkoa wa Mtwara ni dhahiri kuwa kuna maathiriano ya kiisimu ambayo yamejitokeza miongoni mwa lugha hizi. Kwa mfano Wayao wanapotumia Kiswahili, neno *mjomba* linakuwa *njomba*.

Vilevile athari ya Kiswahili katika Kiyao inabainika katika maneno kama *kitabu* kuwa *chitabu*, *kijiko* kuwa *chijiko*, *sufuria* kuwa *supulia* na *mpeleke* kuwa *mumpeleche*. Kwa hivyo maneno hayo machache yanadhihirisha kuwa lugha ya Kiswahili imeiathiri lugha ya Kiyao. Kwa ujumla, wataalamu na watafiti wengi waliojadili kuhusu makutano ya lugha wanakubaliana kuwa lugha huwa

zinaathiriana kiisimu. Hali hiyo pia inaikumba lugha ya Kiyao ambayo inaathiriwa na lugha ya Kiswahili. Jambo ambalo halijashughulikiwa kwa kina na watafiti hao ni la kuona ni jinsi gani lugha hizo zinaathiriana sawia na michakato inayojitokeza wakati ambapo lugha zinaathiriana. Jambo hilo ndilo lililoshughulikiwa katika utafiti huu kwa kuichunguza lugha ya Kiyao ili kuona jinsi inavyoathiriwa na Kiswahili.

2.3 Nadharia za Utafiti

Utafiti huu umeongozwa na Nadharia mbili ambazo ni Nadharia ya Makutano na Nadharia ya Fonolojia ya Konsonanti Vokali. Zimetumika nadharia hizi mbili ili kuwezesha kudhibiti utafiti huu kuendana na malengo na muktadha wa utafiti huu. Nadharia ya Makutano msingi wake upo katika isimu jamii kwani inazungumzia kuhusiana na jamii lugha mbili zinavyoweza kukutana na mojawapo kujinasibisha na lugha ya jamiilugha nyingine jambo linaloifanya lugha hiyo kuathiriwa na lugha ya jamii nyingine. Jambo linaloshughulikiwa na nadharia hii ndilo linalojitokeza na kuikumba lugha ya Kiyao ambayo inaathiriwa kutokana na kukutana na lugha ya Kiswahili.

Hata hivyo, kwa kuzingatia malengo ya utafiti huu ambayo yamejikita katika kutaka kuchanganua athari za kiisimu sawia na mifanyiko ya kifonolojia na kimofolojia inayotokana na lugha ya Kiyao kuathiriwa na Kiswahili, nadharia ya makutano haiwezi kutumiwa kuchanganua jinsi Kiyao kilivyoathiriwa kiisimu. Kwa mfano nadharia hii haiwezi kushughulikia mifanyiko ya kifonolojia na kimofolojia inayotokana na athari za Kiswahili katika Kiyao. Kwa maana hiyo nadharia inayoweza kudhibiti uchanganuzi huo wa kiisimu ilihitajika. Kwa hivyo, Nadharia ya Fonolojia ya Konsonanti Vokali ambayo inahusika katika kuchambua

muundo wa silabi imetumiwa kubaini michakato inayotokana na kuathiriwa kwa lugha hii ikizingatiwa kuwa athari za kiisimu katika ngazi ya kifonolojia na kimofolojia zinajibainisha zaidi katika silabi za maneno (Besha, 1994).

2.3.1 Nadharia ya Makutano ya Lugha

Nadharia ya makutano ya lugha imeasisiwa na Weinreich (1953) na kuendelezwa na watu kama Gumperz 1964, Richards 1972 na Trudgill 1974). Msingi wa nadharia hii ni kuzungumzia kuhusu makutano ya lugha na athari za makutano hayo miongoni mwa jamiilugha.

Kwa mujibu wa Msanjila na wenzake (2004), wakimnukuu Giles (1982) wanasema dhana ya makutano inajaribu kupima mshikamano walio nao wanajamii kuhusu utamaduni wao na lugha yao. Wanazidi kusema kuwa nadharia hii inasisitiza kwamba ni kazi ya wanajamii wenyewe kuhamasika na kukuza lugha yao, mielekeo yao na makundi yao na jinsi ambavyo lugha yao ni tofauti na lugha nyingine. Wanazidi kusema kuwa kwa mujibu wa nadharia hii inapofikia hatua kwa wanajamii wake kukubali kuacha kutumia lugha yao na kuanza kutumia lugha ya jamii nyingine, hapo ndipo tunaposema kumekuwepo na makubaliano kwa jamii lugha hizi mbili.

Hoja hii ina maana kwamba kuna tabia ya jamii lugha fulani kutumia lugha ya jamii nyingine. Na ni mazingira yepi yanasababisha hali hii? Swali hili lina jawabu moja la msingi ambalo ni makutano ya lugha (jamiilugha). Lazima jamiilugha zikutane ndipo jamiilugha moja inaweza kuanza kujinasibisha na jamiilugha nyingine inayotokana nayo. Hapo ndipo lugha ya jamii moja inaathiriwa na jamiilugha nyingine. Dhana ya

athari za lugha inaelezwa kuwa ni hali ya lugha moja kupokea na kukubali miundo ya lugha nyingine katika matumizi yake kutokana na lugha hizo kuwa katika makutano (Sarah, 2001).

Wataalamu wanakubaliana kuwa mazingira ya makutano yanatokea kwa jamii mbili zenye nguvu tofauti, kwa kawaida jamiilugha dhaifu ndiyo inayokubali kutumia lugha ya jamii lugha nyingine (Sankoff 2001, Msanjila na wenzake (2004). Nadharia hii inaweka bayana kuwa kuna sababu zinapelekea hali ya jamiilugha fulani kukubali kutumia na kuathiriwa na lugha nyingine. Msanjila na wenzake (2004) wanajadili sababu kadhaa kama zilizoelezwa na Giles na Bryane (1982) kama zifuatavyo;

Kwanza, utambulisho wa jamiilugha ya wazungumzaji kuwa dhaifu na lugha ya jamii kuonekana kuwa haina umuhimu kwa watumiaji wake. Pili, mzungumzaji kutoamini kwamba mahusiano kati ya jamiilugha hizo mbili yanaweza kuwa na manufaa kwa jamii lugha yake. Tatu, mzungumzaji kuona kuwa jamii yake ni jamii dhaifu kimaendeleo. Nne, mzungumzaji kuona kuwa jamiilugha yake haina thamani. Tano, mzungumzaji kujitambulisha kwa jamiilugha yake kwa masuala ya ndani tu lakini kwa masuala ya maendeleo, elimu, na uchumi, hujitambulisha kwa jamiilugha nyingine.

Kimsingi, nyingi ya sababu hizo kwa kiasi kikubwa ndizo zimesababisha athari za lugha ya Kiyao kutoka katika lugha ya Kiswahili. Athari hizo haziepukiki na zinatarajiwa kuongezeka katika lugha hii kwani Wayao wengi wanatumia lugha ya Kiyao na lugha ya Kiswahili hususan kwa vijana.

2.3.2 Nadharia ya Konsonanti Vokali

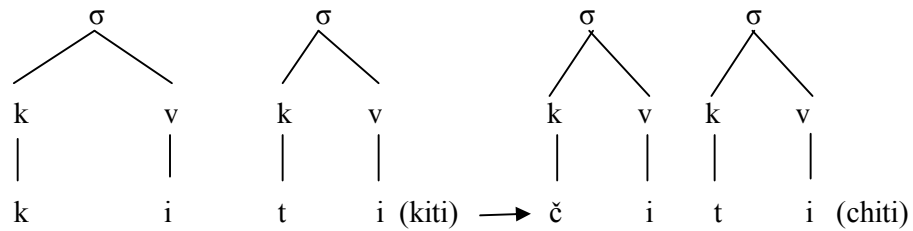
Nadharia ya Fonolojia ya Konsonanti Vokali ni nadharia iliyoasisiwa na Kahn (1976) kuweza kudhibiti uchanganuzi wa silabi za maneno kwa kupambanua mifanyiko mbalimbali ya kifonolojia na kimofolojia inayofanyika katika ngazi ya silabi. Hatimaye nadharia hii ilionekana kuwa na umuhimu mkubwa katika uchanganuzi wa masuala ya kifonolojia na hata ya kimofolojia na hivyo ikapata kuendelezwa na wataalamu kama (Clement na Keyser, 1983; Katamba, 1989; Goldsmith, 1990).

Haule (2014) anamnukuu Kahn (1976: 37) anafafanua muundo wa silabi na kusema kuwa;

- (i) Kila kipande cha silabi kinahusishwa na silabi moja
- (ii) Kila kipande ambacho hakina hadhi ya silabi kinahusishwa na silabi.
- (iii) Mistari inayohusisha silabi na vipande haipaswi kukatizwa.

Kahn (keshatajwa) anazidi kusema kuwa muundo wa silabi unategemea lugha husika na kwamba kama hakuna utambuzi wa silabi ni vigumu kutambua mpangilio wa mofimu katika neno. Katika hali hiyo, nadharia hii imewezesha kubaini athari na michakato inayosawiri athari hizo katika lugha ya Kiyao kutokana na lugha ya Kiswahili kwa kuzingatia uchanganuzi wa silabi.

Kisawe cha neno *kiti* katika lugha ya Kiswahili kinakuwa *chiti* katika lugha ya Kiyao. Kisawe hicho kinadhihirisha athari za lugha ya Kiswahili katika Kiyao ambapo nadharia hii ya Konsonanti Vokali inaweza kuchanganua kama ifuatavyo;

Uchanganuzi kupitia nadharia hii ya Konsonanti Vokali umewezesha kubainisha mabadiliko ya kifonolojia na kimofolojia yanayojitokeza katika ngazi ya silabi wakati ambapo lugha ya Kiswahili inaiathiri lugha ya Kiyao. Nadharia hii inachanganua silabi katika ngazi tatu ambazo ni ngazi ya silabi (alama ya silabi), ngazi ya konsonanti vokali na ngazi ya vipande sauti vinavyounda neno (Katamba, 1989; Goldsmith 1990).

2.4 Hitimisho

Katika sura hii tumejadili kwa kufafanua mapitio ya kazi tangulizi ambazo zinatoa mwanga mpana katika utafiti huu. Vilevile tumebainisha nadharia zilizoongoza utafiti huu. Nadharia hizo ni Nadharia ya Makutano ya Lugha na Nadharia ya Konsonanti Vokali.

SURA YA TATU

MBINU ZA UTAFITI

3.1 Utangulizi

Katika sura hii tumefafanua mbinu mbalimbali ambazo zimetumiwa katika utafiti huu ili kuwezesha upataji wa sampuli, usampulishaji, uchanganuzi na uwasilishaji wa data.

3.2 Muundo wa Utafiti

Utafiti kwa kawaida umekuwa na muundo mkuu miwili. Kuna muundo wa kitakwimu ambao unajikita zaidi katika tafiti zinazojikita katika takwimu na tafiti zinazohusika na data za kimaabara. Vilevile kuna muundo wa kimaelezo ambao unahusu zaidi tafiti za sayansi za kijamii ambapo kwa kawaida data zake zinachanganuliwa na kuwasilishwa na kuzingatia zaidi maelezo (Ryanga, 2007). Utafiti huu umejiegemeza katika muundo wa kimaelezo kwani data za utafiti huu zimechanganuliwa na kuwasilishwa kwa maelezo.

3.3 Eneo la Utafiti

Eneo la utafiti ni mahala ambapo kuna data zinazohitajika katika utafiti husika. Katika utafiti huu, eneo lililohusika ni Wilaya ya Tunduru, Songea na Namtumbo katika Mkoa wa Ruvuma na Masasi Mkoani Mtwara nchini Tanzania. Eneo hili liliateuliwa kwa sababu Wayao wengi wanaishi huko. Watu hao wanatumia Kiswahili na Kiyao.

3.4 Populesheni na Sampuli ya Utafiti

Populesheni ni idadi ya jumla ya wanaopaswa kutafitiwa kutegemea utafiti husika (Orodho, 2009). Katika utafiti huu, wahuika wa jumla waliopaswa kuchunguzwa ni

watumiaji wote wa lugha ya Kiyao na Kiswahili hususani wanaoishi katika Wilaya ya Songea, Tunduru na Namtumbo mkoani Ruvuma na Masasi mkoani Mtwara. Wakati wa kukusanya data, watafitiwa 4 kwa kila lahaja walihusishwa. Kati ya watafitiwa hao, watafitiwa wawili walikuwa wanawake na watafitiwa wawili walikuwa wanaume. Kwa kuwa kuna lahaja 4 za Kiyao katika eneo husika, idadi ya jumla ya watafitiwa ilikuwa 16 ambapo wanawake walikuwa 8 na wanaume 8.

Mtafitiwa mmoja angetosha kusawiri athari kwa wazungumzaji wote. Hata hivyo, idadi hiyo imezingatiwa ili kuhakikisha kuwa athari zinazobainika siyo za kibinafsi bali ni za watumiaji wote wa lugha hizi mbili. Idadi hiyo imetosha kutambulisha jinsi lugha ya Kiswahili inavyoiathiri Kiyao. Wakati wa kukusanya data za utafiti huu, watafitiwa walioonekana kumudu vyema lugha ya Kiyao na Kiswahili ndio walitumiwa kuwa sampuli.

3.5 Mbinu za Usampulishaji

Usampulishaji ni mchakato wa kuteua idadi au kiwango fulani (sampuli) cha kutumiwa kutafitiwa kutoka katika idadi au kiwango cha jumla chenye sifa ya kutafitiwa kutegemeana na data inayohitajika katika utafiti husika. Kuna mbinu ambazo zinatumiwa katika mchakato huo. Baadhi ya mbinu hizo ni; utabakishaji, usampulishaji wa makusudi, usampulishaji bahatishi na usampulishaji mpokezano (Haule 2014).

Katika utafiti huu zilitumiwa mbinu kuu mbili ili kupata sampuli inayohitajika: mbinu ya usampulishaji wa makusudi na mbinu ya usampulishaji mpokezano. Mbinu ya usampulishaji wa makusudi ilitumiwa kuwapata watumiaji wazuri wa lugha ya

Kiswahili na Kiyao. Walitafutwa watu hao kwa makusudi ili kuweza kupata data inayokidhi malengo ya utafiti huu. Mbinu ya usampulishaji mpokezano ilitumiwa kuwatambua hao wanaomudu vizuri lugha ya Kiswahili na Kiyao. Hapa mtafiti alifika katika eneo ambalo wakazi wake wanatumia Kiyao na Kiswahili na kuwauliza baadhi ya watu kuhusu wenzao wanaomudu vyema Kiswahili na Kiyao. Watu hao waliweza kuwaonesha wenzao kwani wengi wao wanawajua wenzao wanaomudu vyema Kiswahili na Kiyao.

3.6 Jaribio la Utafiti

Haule (2014) anafafanua dhana ya jaribio la utafiti kuwa ni utafiti mdogo unaohusiana na utafiti mahususi unaotarajiwa kufanywa. Anazidi kusema kuwa jaribio hili linafanywa ili kupata ufahamu zaidi kuhusu masuala kama eneo la utafiti na watafitiwa. Vilevile jaribio la utafiti linawezesha kuandaa vizuri mbinu za utafiti kwa lengo la kuweza kupata data faafu zaidi na hivyo kuweza kuwa na utafiti bora.

Kwa hivyo katika mchakato wa kuandaa pendekezo la utafiti huu, mtafiti amefanya jaribio la utafiti. Kupitia jaribio hili tuliweza kubaini kwamba kuna athari za kiisimu za lugha ya Kiswahili katika lugha ya Kiyao ambazo zinajitokeza zaidi katika maneno. Hali hiyo imetufanya kuuandaa mwongozo wa kukusanyia data kwa kuzingatia kipengele kinachoathirika zaidi. Pia kupitia jaribio hilo tuliweza kubaini kuwa lugha ya Kiyao ina lahaja kutegemeana na maeneo. Mfano kuna Kitunduru (Wayao wa wilaya ya Tunduru), Kimatambwe (hususan Wayao wa Masasi), na wazungumzaji wachache wapo Namasakata Wilayani Tunduru, Kilusewa (Wayao wa Lusewa huko katika Wilaya ya Namtumbo) na Kisongea (Kiyao kitumiwacho Songea mjini). Kubainika kwa jambo hilo kulisaidia katika kuteua watu wa

kutafitiwa ambapo walizingatiwa katika lahaja. Kwa ujumla, jaribio hili liliwezesha kukusanyia vizuri data za utafiti huu.

3.7 Mkabala wa Kimaadili

Maadili ya utafiti ni taratibu, kanuni na kaida zote zinakubaliwa katika ufanyaji wa utafiti na ambazo zina mtaka mtafiti yeyote kuzifuata na kuzizingatia (Mligo, 2012). Mchakato wa utafiti huu umejitahidi kuzingatia kanuni za utafiti ikiwa ni pamoja na kuwafafanulia watafitiwa kuhusu madhumuni na matumizi ya utafiti huu kabla ya kushiriki kwao, kutoyabainisha majina yao bila idhini yao sawia na kuzitambua kazi za utafiti ambazo mtafiti wa utafiti huu alipata kuzisoma.

3.8 Data za Utafiti

Data za msingi katika utafiti huu ni manenoya Kiyao ambayo yanaonekana kuwa yameathiriwa na maneno ya Kiswahili. Data hizo za utafiti huu zilipatikana nyanjani ambako watumiaji wa lugha ya Kiswahili na Kiyao wanapatikana. Data iliyopatikana ilichunguzwa na mtafiti wa utafiti huu na kuweza kubaini namna ambavyo lugha ya Kiswahili imeathiri lugha ya Kiyao.

3.9 Mbinu za Ukusanyaji wa Data

Data iliyohitajika katika utafiti ni maneno ya Kiyao ambayo yanadhihirisha athari za Kiswahili. Njia kuu iliyotumiwa kupata data hizo ni ya mahojiano ya ana kwa ana ambayo yalifanywa nyanjani kati ya mtafiti na watafitiwa. Mahojiano hayo yalifanywa kwa kutumia mwongozo maalumu wa kukusanyia data zinazohitajika ambao umeandaliwa na mtafiti. Orodho (2009) anafafanua njia hii kwa kusema kuwa mahojiano ya ana kwa ana kwa kawaida yanahusisha mazungumzo ya mdomo kati

ya anayehoji na anayehojiwa wakiwa pamoja. Katika utafiti huu, mtafiti alienda nyanjani kukutana na kuzungumza na watafitiwa ambao wanamudu vyema lugha ya Kiyao na Kiswahili kwa kutumia mwongozo ambao uliandikwa kwa Kiswahili ili kupata data ya Kiyao. Mwongozo huo uliacha sehemu za wazi zilizojazwa maneno ya Kiyao kutoka kwa watafitiwa. Mpangilio huo ulizingatia malengo ya utafiti huu. Vilevile mbinu ya usomaji wa machapisho maktabani ilitumiwa kupata data ya upili.

3.10 Mbinu za Uchanganuzi wa Data

Data zilizokusanywa ambazo ni maneno ya Kiswahili na Kiyao zilipangwa kulingana na malengo ya utafiti huu kiasi cha kuwezesha kuchunguzwa kwa urahisi. Kothari (1985) anasema uchanganuzi unaweza kuzingatia mambo kadhaa. Baadhi yake ni uhariri. Katika uhariri, data zilizopatikana zilihaririwa na kupangwa vizuri ili matokeo yake yaweze kuwa sahihi.

Kipengele cha pili anasema ni ugawanywaji. Katika utafiti huu data zimegawanywa kutegemea aina ya data kwa kigezo cha sifa ya data kuendana na malengo ya utafiti huu. Baadhi ya makundi hayo ni maneno ya Kiyao yaliyoathiriwa na Kiswahili.

3.11 Uwasilishaji wa Matokeo

Matokeo yaliyopatikana yamewasilishwa kwa kutumia maelezo, majedwali, michoro na vielelezo vilivyoonekana kuwa vinaweza kurahisisha uwasilishaji huo ili data na matokeo yaweze kueleweka vyema. Njia hizo za kuwasilisha data (matokeo) zinasawiri muundo wa utafiti huu ambao ni wa maelezo. Majedwali, michoro na vielelezo vimetumiwa ili kurahisisha maelezo ya data husika.

3.12 Hitimisho

Katika sura hii kumbainishwa mbinu za utafiti huu kwa kuzingatia muundo wa utafiti, sampuli na usampulishaji, pamoja na namna ya ukusanyaji, uchanganuzi na uwasilishaji wa data za utafiti huu.

SURA YA NNE

UCHANGANUZI WA DATA

4.1 Utangulizi

Katika sura hii tumechanganua data za utafiti kulingana na malengo ya utafiti huu. Kwa kutumia data zilizopatikana tumebainisha jinsi lugha ya Kiyao inavyoathiriwa na Kiswahili. Vilevile tumebainisha mifanyiko ya kifonolojia na kimofolojia inayojitokeza wakati ambapo Kiswahili kinaathiri Kiyao. Awali katika sura hii tumeanza kwa kudokeza fonolojia na mofolojia ya Kiyao ili kurahisisha ufafanuzi wakati wa kuchanganua data za utafiti huu. Pia tumedokeza uhusiano na tofauti baina ya Kiswahili na Kiyao katika ngazi hizi za kisarufi. Ngazi hizo za sarufi zimefafanuliwa kwa kuwa imedhihirika kuwa athari zinazochunguzwa zinaweza kuelezeka vizuri zaidi katika ngazi hizo za sarufi.

4.2 Fonolojia na Mofolojia ya Lugha ya Kiyao

Fonolojia ni tawi la isimu ambalo hujishughulisha na uchunguzi, uchambuzi na uainishaji wa sauti pambanuzi ambazo hutumika katika mifumo mbalimbali ya sauti za lugha za binadamu (Massamba na wenzake (2004). Dhana ya mofolojia inaelezwa kuwa ni taaluma ya isimu inayoshughulikia uchambuzi na uchanganuzi kanuni na mifumo inayohusu upangaji wa mofimu mbalimbali ili kuunda maneno katika lugha (Massamba 2004).

4.2.1 Irabu za Kiyao

Lugha ya Kiyao ina irabu tano za msingi ambazo ni /a/, /e/, /i/, /o/ na /u/ (Anderson, 1922) Vokali hizo zinaweza kuoneshwa kwa maandishi ya kawaida (kifonolojia) na ya kifonetiki kama ifuatavyo;

Maandishi ya kawaida**Maandishi ya kifonetiki**

a

[a]

e

[ɛ]

i

[i]

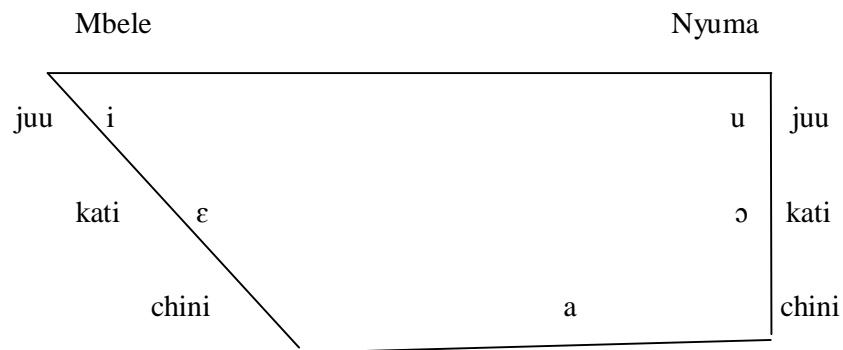
o

[ɔ]

u

[u]

Vokali hizi zimeweza kuoneshwa katika mchoro ufuatao kulingana na sifa zake za utamkaji.

Mchoro: Irabu za Kiyao**4.2.2 Konsonanti za Kiyao**

Konsonanti ni aina ya sauti ambazo hutamkwa kwa kuzuia mkondohewa kutoka mapafuni, ukipitia katika chemba ya kinywa na chemba ya pua kwenda nje (Kihore na wenzake, 2009). Konsonanti hizo hugawanywa kwa kuzingatia jinsi zinavyotamkwa na mahala pa matamshi kama zinavyooneshwa katika jedwali lifuatalo;

Jedwali Na. 4.1 : Konsonanti za Kiyao

Aina za Sauti Kigezo cha namna ya matamshi	Kigezo cha Mahala pa Matamshi						
	midomo	Midomo Meno	Meno	Ufizi	Kaakaa gumu	Kaakaa Laini	Glota
Vipasuo: hafifu	p			t	č	k	
mguno	b			d	ǰ	g	
Vikwamizi: Hafifu Mguno		f v		s z			h
Kitambaza				l			
Nazali	M			n	ɲ	ŋ	
Mang'ong'o	Mb			nd			
Viyeyusho	W				j		

Baaada ya kuona sauti hizo katika jedwali, hapa chini kuna jedwali linaloonesha jinsi konsonanti (pamoja na viyeyusho) zinavyonukuliwa kifonetiki na kifonolojia. Pia kuna mifano ya matumizi ya sauti hizo katika lugha ya Kiyao kama ifuatavyo;

Jedwali Na. 4.2 : Maandishi na Matumizi ya Konsonanti za Kiyao

Mt. ya Kawaida	Mt. ya Kifonetiki	Matumizi
p P	[p]	<i>Chipula</i> , (kisu), <i>apotele</i> (apotee), <i>kupoteka</i> (kuuma), <i>kuputa</i> (kupiga), <i>apotele</i> (amepotea)
b B	[b]	B udula (kaptula), chibuli (kiburi), chibudu (kibudu)
t T	[t]	Chitukuta (jasho), chitela (kijiti), kutila (kukwepa), tangale (upupu unaoliwa), tikula (kata kiuno),
d D	[d]	Chidulo (magadi), idudu (wadudu), budula (kaptula).
ch CH	[č]	Chiziza (jiko unapowashwa moto wa kupikia), chipi (giza), chizyano (chuma).
j J	[ǰ]	Ajivile (ameiba), ajuvile (amejificha), chijuni (ndege),
k K	[k]	Akung'anda (anacheza), kunyela (uchoyo), akulwala (anaumwa).
g G	[g]	Gugumila (gugumia), zugama (njuga), ligondo (kenge).
f F	[f]	Lifyololo (aina ya mdudu),
v V	[v]	vachanda (vijana), vandu (watu), livago (shoka), vamazoka (mwendawazimu), akutava (anafunga), vakulwala (mgonjwa), vapite (walikwenda), kuvenda (kuomba), vatawile (amefungwa).

s	S	[s]	Chisyano (chuma), kusyeto (nyuma)
z	Z	[z]	Luzulo (mto), kuzigala (kubakia) luzajo (unyayo),
h	H	[h]	Luhundu (vumbi)
l	L	[l]	Lupala (upaa), luzajo (nyayo), lupeta (ungo), litope (tope)
m	M	[m]	Magombo (ndizi), managwa (mihogo), mamila (kamasi)
mb	MB	[mb]	Mbamba (aina ya wadudu), mbatata (viazi), mbenya (mwanya), mbwanda (maharage)
n	N	[n]	Nolite (nimeona), numbile (nimeapa), nokwete (nimeokota), nzokola (mchele)
nd	ND	[nd]	Ndondwa (nyota), n'gunda (shamba), liponda (aina ya mboga), ndawi (mara zote)
ny	NY	[n]	Nyendile (nimetembea), nyakwile (nimenyanyua), nyembule (senene)
nj	NJ	[nʃ]	Njazi (radi), njati (nyati), njipi (chawa)
w	W	[w]	Liwondo (nguo iliyotengenezwa kwa magome ya mti), atawine (ametafuna), chiwawa (upungufu wa kitu) k.m. kwa binadamu upungufu wa akili.
y	Y	[j]	Yeole (vilivyooza), yakunong'a (vitamu), yezwela (vyeupe),
ng'	NG'	[ŋ]	Ang'anndile (amecheza), vanyang'enye (amemnyang'anya), konong'a (kunoga), likong'onda (aina ya ndege anayetoboa miti), ngw'enya (guguna)

Katika sauti hizo, katika utafiti huu imeonekana kuwa sauti /v/ ina tamkwa ikiwa na sifa ya mpumuo katika mazingira yote ya matumizi. Katika kipengele cha kimofolojia, ni muhimu kuoana ngeli za majina ya Kiyao ili kuwezesha kuona jinsi nomino za Kiyao katika hali yake ya umoja na wingi pamoja na uwiano wake kisintaksia.

4.3 Ngeli za Kiyao

Hapa tumeonesha ngeli hizo katika jedwali. Ngeli hizo zimeweza kugawanywa kimofolojia na kisintaksia kama ilivyooneshwa katika majedwali yafuatayo;

Jedwali Na. 4.3: Ngeli za Nomino za Kiyao kwa Kigezo cha Kimofolojia

Ngeli	Viambishi Awali	Mfano	Maana
1	mu-	mundu	“mtu”
2	va-	vandu	“watu”
3	n-	nzanga	“mchanga”
4	mi-	mizanga	“michanga”
5	li-	lipela	“pera”
6	ma	mapela	“mapera”
7	chi-	chipula	“kisu”
8	i-	ipula	“visu”
9	z-	zalau	“siafu”
10	z-	zalau	“siafu”
11	lu-	lundondwa	“nyota”
12	n-	ndondwa	“nyota” (nyota nyingi)
13	ka-	kajuni	“kandege”
14	tu-	tujuni	“tundege tudogo”
15	u-	unami	“uwongo”
16	ku-	Kung’anda	“kucheza”
17	pa-	pankati	“ndani”
18	ku-	kuzyeto	“nyuma ya mahala”
19	mu-	mumkati	“ndani ya nyumba”
20	bu-	Bun’joka	“joka kubwa”
21	ma-	Man’joka	“majoka makubwa”

Kigezo cha uainishaji kilichotumiwa katika Jedwali Na. 4.3 ni cha kimofolojia ambacho kinazingatia hali ya umoja na wingi wa nomino husika. Sasa kwa kuzingatia mwenendo huo wa ngeli, tuone namna nomino hizo zinavyokuwa katika muktadha wa kisintaksia kama ilivyo katika jedwali lifuatalo;

Jedwali Na. 4.4: Uainishaji wa Kisintaksia wa Ngeli za Kiyao

Ngeli	Upatanisho kati ya Nomino na Kitenzi		Viambishi vya Ngeli	
1	Ambuzanga aiche	“rafiki amekuja”	a	a + a
2	Achimuzanga aiche	“marafiki wamekuja”	a	
3	Lukang’wa lukatich	“mdomo umekatika”	lu	lu + zi
4	Ngang’wa zikatich	“midomo imekatika”	zi	
5	lizimba lipitile	“simba amepita”	li	li + ga
6	mazimba gapitile	“simba wamepita”	ga	
7	Chikapo chipotele	“kikapu kimepotea”	chi	chi + i
8	Ikapo ipotele	“vikapu vimepotea”	i	
9	Mbuzi jiwile	“mbuzi amekufa”	ji	ji + zi
10	mbuzi ziwile	“mbuzi wamekufa”	zi	
11	lundondwa luwoneche	“nyota imeonekana”	lu	lu + zi
12	ndondwa ziwoneche	“nyota zimeonekana”	zi	
13	Kambuzi kagulwiche	“kambuzi kameruka”	ka	ka + tu
14	Tumbuzi tugulwiche	“tumbuzi tumeruka”	tu	
15	unami ukupoteka	“uongo unauma”	u	u
16	kujenda kukuzakalizya	“kutembea kunachosha”	ku	Ku
17	panyumba pazakele	“nyumbani pachafu”	Pa	Pa + ku +
18	kunyumba kuzakele	“nyumbani kumechafuka”	ku	mu
19	munyumba muzaakele	“nyumbani mmechafuka”	mu	
20	limbuzi lyawile	“mbuzi mkubwa alikufa”	ly	ly + ga
21	mambuzi gaawile	“mbuzi wakubwa walikufa”	ga	

4.4 Kuhusiana na Kutofautiana kwa Kiswahili na Kiyao Kifonolojia na Kimofolojia

Lugha ya Kiswahili na Kiyao zote ni lugha za Kibantu ambapo lugha hii ya Kiyao ni lugha ambayo ipo Kundi P20 namba P21 (Jouni Maho, 2003). Odden (2003) anasema Kiyao kinawazungumzaji takribani (1,597,000) katika maeneo mbalimbali. Lugha za Kibantu zinaelezwa kuwa zinafanana sana katika isimu yake (Polome 1967). Licha ya kufanana huko, ni muhimu kukumbuka kuwa lugha ni tofauti. Massamba na wenzake (2004) wanathibitisha hoja hii kwa kusema kwamba kila lugha ina mpangilio wake wa sauti au vitamkwa ambao unatumika katika kuunda ama, mofimu, silabi au maneno. Katika hali hiyo, ni muhimu kutokeza uhusiano na tofauti za lugha ya Kiswahili na Kiyao kama zilivyobainika katika utafiti huu.

Kuna tofauti kati ya Kiswahili na Kiyao, kwa njeo ya wakati ujao kwani Kiswahili kina njeo moja ya wakati ujao wakati Kiyao kina njeo mbili za wakati ujao. Katika wakati huo ujao kuna wakati ujao mfupi na wakati ujao muda mrefu zaidi. Kwa mfano, ataimba, Kiyao wakati ujao mfupi ni chajimbe na wakati ujao ambao ni wa muda mrefu ni chachijimba. Suala la uambishaji linawiana sana kati ya Kiswahili na Kiyao kama ilivyo kawaida kwa lugha za Kibantu. Kwa mfano:

Kiswahili

a-na-ku-pig-a

a-na-li-a

Kiyao

A-ku-m-put-a

a-ku-li-la

Kuna tofauti ya sifa arudhi kwani Kiswahili kina mkazo (Massamba 2011) lakini Kiyao kina toni (Odden 2003).

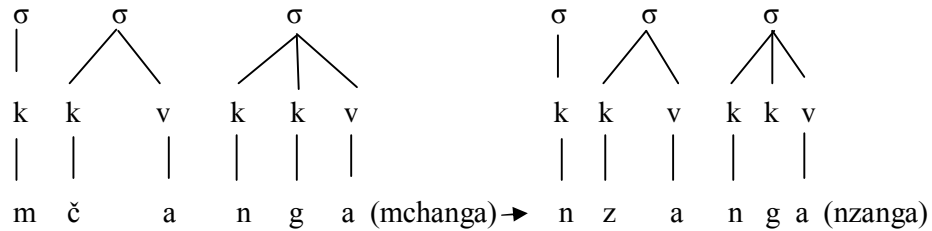
Vilevile Kiyao kimeonekana kuwa na viangami lakini Kiswahili hakina. Kwa mfano, *cha chijigala* (atachukua muda mrefu). Hapo *cha* ni kiangami nyuma katika kitenzi hicho.

4.5 Kuathiriwa kwa Lugha ya Kiyao Kutokana na Kiswahili

Kama tulivyokwisha sema kuwa lugha hizi zimekuwa katika makutano ya muda mrefu kwa maana kwamba zimekuwa zikitumiwa pamoja katika eneo ambalo Wayao wanaishi. Wayao wengi wanatumia lugha zote mbili yaani Kiyao na Kiswahili. Kutokana na mazingira hayo, utafiti huu umebaini kuwa Kiyao ndicho kinaathiriwa zaidi na jambo hili linadhihirisha kwamba jamii lugha ya Kiyao ni dhaifu ukilinganisha na jamiilugha ya Kiswahili kama ambavyo nadharia ya makutano inasisitiza. Kwa kuzingatia malengo ya utafiti huu, sehemu hii imechunguza na kubainisha jinsi lugha ya Kiswahili inavyoiathiri lugha ya Kiyao. Athari kubwa ni kwamba lugha ya Kiyao imekuwa ikitohoa maneno ya Kiswahili. Baada ya uchunguzi wa kina kuna maneno ya lugha ya Kiyao ambayo yamebainika kuwa yana athari ya lugha ya Kiswahili. Kimsingi, athari hizo zimejadiliwa kwa mtiririko kutegemeana na namna tofautitofauti ya athari husika. Kwanza, nomino za Kiswahili ambazo zimeanza na sauti /m/, zinapokopwa zinakuwa sauti /n/ (kiambishi cha ngeli ya tatu) katika lugha ya Kiyao. Kwa mfano:

Kiswahili	Kiyao
<i>Mchango</i>	<i>nchango</i>
<i>Mkono</i>	<i>nkono</i>
<i>Mchanga</i>	<i>nzanga</i>
<i>Mjomba</i>	<i>njomba</i>
<i>Mjini</i>	<i>njini</i>

Data hiyo inaonesha kuwa maneno ya Kiswahili ambayo yanaanza na mofimu ya umoja {m} yanapokopwa katika Kiyao yanabadilika kuwa {n} ikiwa ni mofimu ya umoja katika lugha ya Kiyao. Kwa kutumia nadharia ya KV hali hiyo inaweza kuoneshwa kama ifuatavyo:

kanuni: mdomo /m/ → ufizi /n/

Kanuni hii ina maana kwamba katika lugha ya Kiswahili, nomino inayoanza na sauti ya mdomo /m/ nomino hiyo inapokopwa katika Kiyao, sauti hiyo inabadilika na kuwa ya ufizi /n/. Mabadiliko hayo yanafanyika katika silabi ya kwanza ambayo pia ni mofimu ya umoja katika neno husika.

Pili, maneno ya Kiswahili ambayo katika mpaka wa silabi kuna kuwa na vokali mbili ambazo zinapakana, neno hilo linapokopwa linasababisha kuchepekwa kwa kitambaza /l/ ambacho kinaungana na vokali iliyokuwa na hadhi ya silabi kusaidiana kuunda silabi hiyo ili kusawiri muundo wa kawaida wa silabi katika lugha ya Kiyao.

Miongoni mwa maneno hayo ni;

Kiswahili **Kiyao**

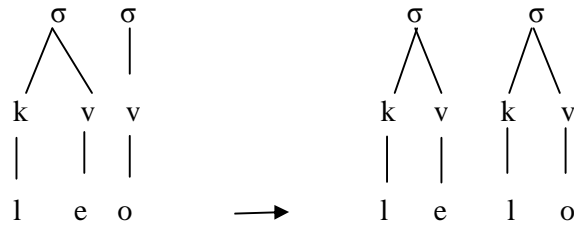
Leo.....lelo

Tetea.....tetela

Pua.....lupula

Kiatu.....chilatu

Kwa kuzingatia nadharia ya KV, mwenendo wa data hiyo unaweza kuoneshwa kama ifuatavyo;

Kanuni: $\Theta \longrightarrow l / \text{---} vv.$

Kanuni hiyo ina maana kwamba sauti kapa inaenda kuwa kitambaza /l/ kwenye mazingira ya mfuatano wa vokali. Tatu, kuna maneno ambayo yanapokopwa katika Kiyao kutoka katika Kiswahili kunatokea udondoshaji wa vitamkwa. Kwa mfano;

Kiswahili

Kiyao

Bahasa.....baasha

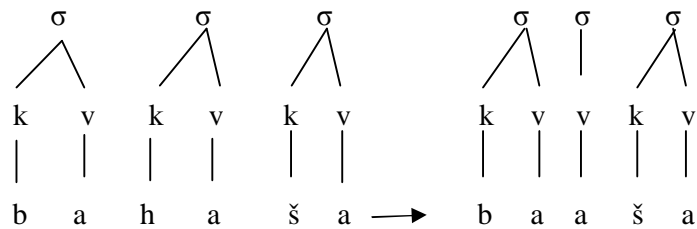
Fahari.....faali

Mahafali.....maafali

Bahari.....baali

Maharifa.....maalifa

Hasara.....asala

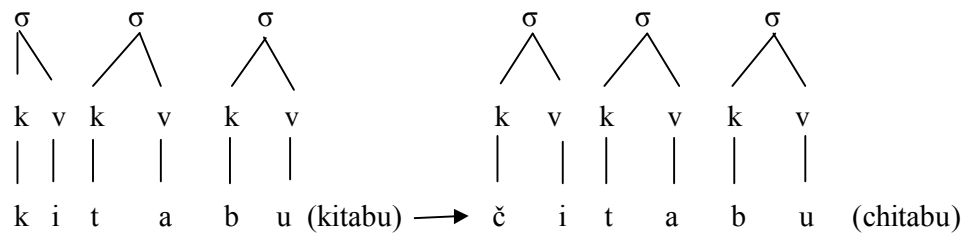
Kanuni: /h/ $\longrightarrow \Theta / \text{---} v (-a)$

Kwa kuzingatia maneno sawia na kanuni hiyo, kitamkwa /h/ kinapokuwa katika neno la Kiswahili, neno hilo linapokopwa katika lugha ya Kiyao, kitamkwa hicho kinadondoka. Udondoshaji huo unafanywa pale ambapo kitamkwa hicho kinatanguliwa na vokali /a/.

Nne, maneno ya Kiswahili ambayo mofimu yake ya umoja imeanza na sauti /k/ yanapotoholewa katika Kiyao sauti katika mofimu hiyo inabadilika na kuwa /ch/.

Baadhi ya maneno hayo ni;

Kiswahili	Kiyao
<i>Kitabu</i>	<i>chitabu</i>
<i>Kibatali</i>	<i>chibatali</i>
<i>Kiatu</i>	<i>chilatu</i>
<i>Kikombe</i>	<i>chikombe</i>
<i>Kikao</i>	<i>chikao</i>
<i>Kisoda</i>	<i>chizoda</i>
<i>Kilimo</i>	<i>chilimo</i>
<i>Kiwango</i>	<i>chiwango</i>
<i>Kijiko</i>	<i>chijiko</i>

Kanuni: k → č / — v (i)

Kanuni hii ina maana kwamba katika neno la Kiswahili ambalo lina mofimu ya umoja inayoanza na sauti ya kaakaa laini /k/, sauti hiyo inabadilika na kuwa ya kaakaa gumu /č/ katika mazingira ambayo sauti hiyo inafuatwa na vokali (i). Tano, Kiyao hakina kimadende /r/. Kutokana na hali hiyo, neno la Kiswahili lenye kimadende hicho linapotoholewa kwenda katika Kiyao, kimadende hicho kinabadilika na kuwa kitambaza /l/. Baadhi ya maneno hayo ni;

Kiswahili Kiyao

Mpira.....mpila

Karai.....kalai

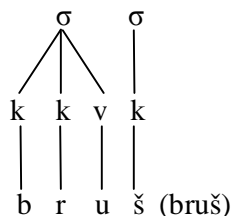
Birika.....bilika

Sita, Lugha ya Kiyao inazingatia zaidi muundo wa KV (Odden, 2003). Kutokana na hali hiyo, katika silabi zake hususan kwa maneno ya Kiswahili yanayoingia katika Kiyao ambayo kiasilia yametokana na lugha za kigeni kama Kiingereza, neno ambalo lina mfuatano wa KK (Konsonanti Konsonanti) katika silabi yake, neno hilo linapotoholewa katika Kiyao vokali inalazimika kuchopekwa ili kukidhi kanuni ya lugha hii. Mfano wa maneno hayo ni;

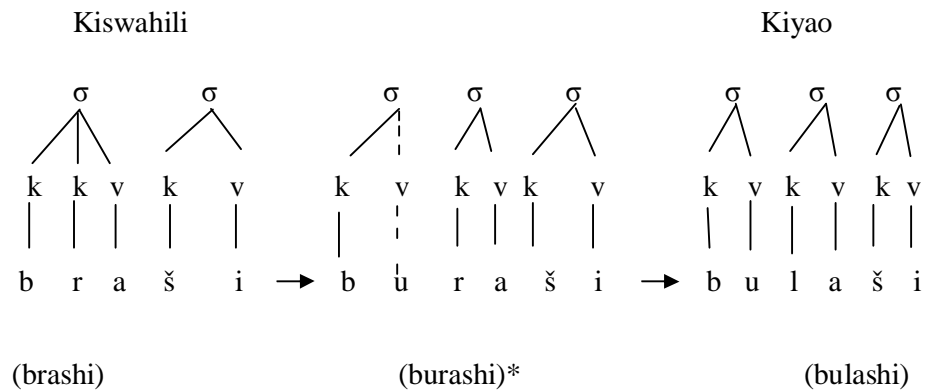
Kiswahili Kiyao

Brashi.....bulashi

Neno hilo katika Kiingereza linaweza kuchanganuliwa ifuatavyo kwa kutumia nadharia ya KV.

Hapa chini tumebainisha neno hilo wakati ambapo limekopwa katika lugha ya Kiswahili na kuonesha jinsi Kiyao kilivyolichukua kutoka katika Kiswahili kama ifuatavyo;

Kiswahili

Kanuni: $\Theta \longrightarrow \text{v(u)} / \text{— kk}$

Hapo tunaona kwamba wakati lugha ya Kiswahili inaruhusu mfuatano wa konsonanti kwa baadhi ya maneno yaliyotoholewa kutoka lugha za Kigeni kama neno hilo brashi. Kiyao kinapotohoa kutoka katika Kiswahili neno hilo linachopeka vokali katikati ya konsonanti zilizofuatana ili kuepuka mfuatano huo wa konsonanti. Matokeo ya mchakato huo, neno *brashi* katika Kiswahili ambalo lilikuwa na silabi mbili sasa linakuwa na silabi tatu katika lugha ya Kiyao. Ukichunguza kwa makini ukopaji uliofanyika unabaini kuwa Kiswahili kilikopa neno la Kiingereza kwa kuzingatia neno linavyotamkwa.

Katika hali hiyo, vokali /u/ imekuwa /a/ lakini mfuatano wa konsonanti katika silabi ya kwanza haujarekebishwa. Halafu mwishoni mwa neno imeongezwa vokali /i/. Baada ya Kiswahili kukopa, lugha ya Kiyao nayo imekopa neno hilo kutoka katika Kiswahili na kulifanyia marekebisho. Pale ambapo konsonanti zinafuatana

imechopekwa vokali /u/ halafu Kitambaza /l/ kimewekwa badala ya kimadende /r/.

Saba, data inaonesha kuwa kuna maneno ya Kiswahili ambayo yana mofu kapa ya mofimu ya umoja ambapo yanapotoholewa katika Kiyao yanawekwa mofu ya mofimu ya umoja ya 5 ya li/ma. Kwa mfano;

Umoja (Kiswahili) Umoja (Kiyao)

Taulo.....*litaulo*

Tumbo.....*lutumbo*

Chungwa*lichungwa*

Begi.....*libegi*

Kopo.....*likopo*

Nguruwe.....*linguluwe*

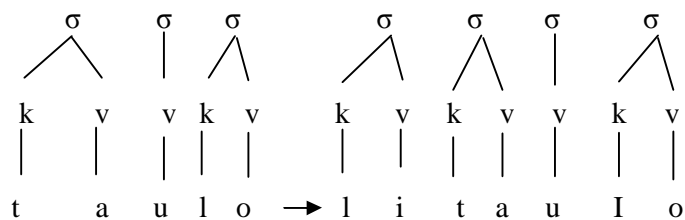
Tofali.....*litofali*

Daftari.....*lidaftari*

Gazeti.....*ligazeti*

Godoro.....*ligodolo*

Dirisha.....*lidilisha*

Kanuni: [Θ] → [li] ngeli ya 5.

Kilichotokea ni kwamba katika lugha ya Kiyao kuna mofimu dhahiri ya umoja tofauti na ilivyo katika lugha ya Kiswahili. Mofimu hiyo imekuwa silabi

inayojitegemea na hivyo imeongeza idadi ya silabi wakati ambapo Kiyao kinatohoa maneno kama hayo. Nane, kuna maneno ambayo yanakopwa kwa kuchukuliwa moja kwa moja bila ya kubadilishwa sauti wala kufanyika kwa michakato yoyote. Baadhi ya maneno hayo yanatumiwa licha ya kuwa awali kiyao kilikuwa ma maneno yake. Kwa mfano;

Kiswahili	Kiyao
------------------	--------------

<i>Baba</i>	<i>atati</i>
-------------------	--------------

<i>Dada.....</i>	<i>alumbu</i>
------------------	---------------

<i>Kaka.....</i>	<i>achimwene</i>
------------------	------------------

<i>Mama.....</i>	<i>achikula</i>
------------------	-----------------

<i>Shemeji.....</i>	<i>alamu</i>
---------------------	--------------

Hata hivyo, baadhi ya maneno hayo yana taja vitu ambavyo si asilia katika jamii ya Kiyao. Kwa mfano;

Kiswahili	Kiyao
------------------	--------------

<i>Chupi.....</i>	<i>Chupi</i>
-------------------	--------------

<i>Chupa.....</i>	<i>chupa</i>
-------------------	--------------

<i>Upanga.....</i>	<i>upanga</i>
--------------------	---------------

Kwa ujumla, data na uchanganuzi huu unaonesha jinsi lugha ya Kiswahili inavyoiathiri lugha ya Kiyao. Uchanganuzi huu unaonesha pia kuwa kwa kawaida kuna mifanyiko ambayo inajitokeza wakati ambapo Kiswahili kinaiathiri Kiyao. Sehemu inayofuata imebainisha kwa uwazi zaidi mifanyiko iliyobainika katika utafiti huu.

4.6 Michakato Kutokana na Kiyao Kuathiriwa na Kiswahili

Wakati ambapo Kiswahili kinaathiri Kiyao, mifanyiko ifuatayo imebainika kujitokeza;

4.6.1 Udondoshaji

Kuna maneno ambayo baadhi ya sauti zinadondoshwa na kuziacha vokali zikiwa zinafuatana. Mfano ni katika maneno;

Kiswahili	Kiyao
<i>Bahasa</i>	<i>baasha</i> . /h/ imedondoshwa
<i>Viatu</i>	<i>ilatu</i> . /v/ imedondoshwa
<i>Mahafali</i>	<i>maafali</i> . /h/ imedondoshwa

Udondoshwaji huo unatokea katika lugha ya Kiyao. Kwamba katika Kiswahili kunakuwa na sauti kadhaa katika neno lakini neno hilo linapotoholewa basi kitamkwa fulani kinadondoshwa.

4.6.2 Tabdili

Ni mchakato ambao kwao sauti mbili zilizo jirani hubadilishana nafasi (Massamba, 2011). Kubadilishana kwa sauti tunakokuzungumzia katika utafiti huu ni kwamba sauti fulani ya neno la Kiswahili inabadilishwa na kutumiwa sauti nyingine tofauti pindi neno hilo linapotoholewa katika Kiyao. Baadhi ya maneno hayo ni;

<i>mchango</i> kuwa <i>nchango</i> .	m → n
<i>kiatu</i> kuwa <i>chilatu</i> .	k → č
<i>birika</i> kuwa <i>bilika</i> .	r → l
<i>cherehani</i> kuwa <i>chalahani</i>	e → a

4.6.3 Uchopekaji

Massamba (2011) anasema kuwa katika lugha kadhaa (zikiwemo lugha za Kibantu) mwambatano wa sauti za aina moja (k.v. konsonanti konsonanti au irabu irabu) haupendelewi sana katika utamkaji wa maneno. Kwa hivyo inadhihirika kuwa kwa maneno ya lugha ya Kiswahili ambayo yanafuatana sauti, yanapotoholewa kutoka katika lugha ya Kiswahili kwenda katika lugha ya Kiyao, vokali inachopekwa ili kuzingatia kanuni ya KV katika silabi zake. Pia sauti inachopekwa kwa ajili ya kuzuia konsonanti kufuatana. Mifano;

Kiswahili	Kiyao
<i>Brashi</i>	→ <i>bulashi</i>
<i>Leo</i>	→ <i>lelo</i>
<i>Tetea</i>	→ <i>tetela</i>
<i>Pua</i>	→ <i>lupula</i>
<i>Kiatu</i>	→ <i>chilatu</i>

4.6.4 Uyeyushaji

Uyeyushaji ni mchakato katika mazingira fulani ya kifonolojia ambayo yanaifanya sauti ambayo haikuwa ya kiyeyusho kuwa kiyeyusho. Katika data tulizozipata, kuna maneno kadhaa yameonekana kuwa awali kabla ya kutoholewa katika lugha ya Kiswahili hayakuwa na kiyeyusho lakini yalipotoholewa katika lugha ya Kiyao kukatokea kiyeyusho. Baadhi ya maneno hayo ni;

Kiswahili	Kiyao
<i>lako.....</i>	<i>lyako</i>
<i>langu.....</i>	<i>lyaangu</i>

zetu.....*zyetu*

lenu.....*lyenu*

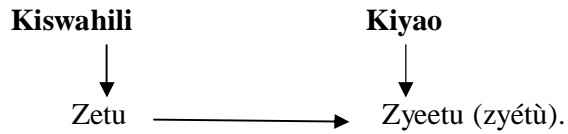
lao.....*lyao*

Kuna mambo mawili yanajitokeza katika data hii. Kwanza ni kujitokeza kwa kiyeyusho /y/ katika lugha ya Kiyao. Ili kufahamu kwa undani chanzo cha kiyeyusho hicho ni muhimu kujua umbo la ndani la neno hilo katika lugha ya Kiswahili. Waihiga (1999) anaonesha maumbo ya vivumishi kama *zi-ake* kuwa *zake*, *iake* kuwa *yake*. Maumbo ya awali kiisimu tunasema ni maumbo ya ndani na maumbo yanayofuata ni maumbo nje. Kimsingi maumbo yanayotumiwa ni maumbo nje na siyo maumbo ndani.

Kwa mujibu wa data hizo za maneno yaliyotoholewa katika Kiyao, ni dhahiri kwamba wakati wa mchakato wa utohoaji, maumbo ya msingi yanaanza kuzingatiwa. Katika data ya hapo juu, umbo la ndani la neno *zetu* ni *zi-etu* kwa maana kwamba vokali *i* ya kiambishi inadondoshwa. Hata hivyo mabadiliko kutoka umbo la ndani hadi umbo la nje yanapitia hatua tatu kama ifuatavyo;

Zi-etu \longrightarrow Zy-etu \longrightarrow Zetu.

Kwa mtazamo huu, lugha ya Kiyao inapotohoa neno hilo inalichukua katika hatua ya pili. Vilevile, kutokana na lugha ya Kiyao kuwa na toni (Odden 2003) vivumishi vingi vinapotoholewa kwa kulichukua neno hilo la Kiswahili katika hatua hiyo ya pili, toni inawekwa katika silabi ya pili kutoka mwisho. Matokeo yake ni kwamba vokali ya silabi hiyo inakuwa ndefu katika lugha ya Kiyao kuliko ilivyokuwa katika Kiswahili kama ifuatavyo;

4.6.5 Ukaakaishaji

Ukaakaishaji ni mchakato ambao sauti fulani ambayo haikuwa na sifa ya kaakaa, inapata sifa ya kaakaa. Katika muktadha wa utohoaji hususan wakati Kiyao kinatohoa maneno ya Kiswahili imebainika kuwa maneno yenye sauti ya kaakaa laini katika Kiswahili, sauti hizo zinaenda kuwa za kaakaa gumu. Sauti hizo ni /k/ inayoenda kuwa /č/ kama katika maneno yafuatayo;

Kiswahili	Kiyao
<i>Kibatali</i>	<i>chibatali</i>
<i>Kiatu</i>	<i>chilatu</i>
Kanuni:	$k \longrightarrow \check{c} / \text{--- } v (i)$

Hapo mwanzo wa neno la Kiswahili kunapokuwa na sauti /k/ ambayo inafuatwa na vokali ya juu mbele, sauti hiyo inabadilika na kuwa sauti ya kaakaa gumu /č/. Hiyo ni michakato iliyobainika kuwa inafanyika wakati Kiswahili kinaathiri Kiyao. Kwa kuzingatia suala lahaja ya Kiswahili inayoiathiri zaidi lugha ya Kiyao, ni Kiswahili sanifu. Imeonekana kwamba Wayao kwa kiasi kikubwa wanatumia Kiswahili sanifu. Hoja hii inadhirika vizuri kwa kuzingatia mifano ya Kiswahili iliyotumiwa katika uchanganuzi wa utafiti huu.

Kukutana kwa Kiswahili na Kiyao kumesababisha lugha hizi kuathiriana kama ambavyo nadharia ya makutano ya Lugha inavyosisitiza (Massamba 204). Mifano

tuliyoitumia imezingatia malengo ya kuchunguza athari za Kiswahili katika Kiyao.

Hali hiyo haina maana kwamba Kiswahili hakiathiriwi na Kiyao.

4.7 Hitimisho

Sura hii imechanganua data zilizokusanywa nyanjani kwa kuzingatia malengo ya utafiti huu. Hapo tumeona jinsi ambavyo lugha ya Kiswahili inavyoiathiri lugha ya Kiyao kiisimu. Sawia na hilo tumeona michakato mbalimbali ambayo inajitokeza wakati ambapo Kiyao kinaathiriwa. Uchanganuzi huu kwanza unadhihirisha kuwa lugha ya Kiswahili inaiathiri lugha ya Kiyao kiisimu. Pili unaonesha jinsi Kiyao kinavyoathiriwa kiisimu na lugha ya Kiswahili.

SURA YA TANO

MUHTASARI, MATOKEO, MAPENDEKEZO NA CHANGAMOTO ZA

UTAFITI

5.1 Utangulizi

Katika sura hii, utafiti huu umehitimishwa kwa kutoa muhtasari wa tasnifu nzima, kubainisha matokeo ya utafiti, changamoto zilizokabili mchakato wa utafiti na mapendekezo kutokana na matokeo yaliyopatikana katika utafiti huu.

5.2 Muhtasari wa Utafiti

Sura ya kwanza ilibainisha usuli, tamko la utafiti, malengo, sababu na upeo wa utafiti huu. Sura ya pili imeshughulikia yaliyoandikwa kuhusu mada pamoja na nadharia zilizotumiwa katika utafiti huu. Sura ya tatu tumefafanua mbinu za utafiti huu. Ufafanuzi huo uligusia suala la muundo wa utafiti, eneo la utafiti, uteuzi wa sampuli na mbinu za usampulishaji, vifaa vya utafiti, ukusanyaji wa data pamoja na namna ya uchanganuzi na uwasilishaji wa data za utafiti huu. Sura ya nne imechanganua data za utafiti huu. Data hizo zimechanganuliwa kwa kuzingatia malengo ya utafiti huu. Hapa athari za lugha ya Kiswahili katika lugha ya Kiyao zimechanganuliwa kwa namna inayoweza kuona jinsi lugha ya Kiswahili inavyoiathiri lugha ya Kiyao. Sura ya tano imetoa muhtasari wa kazi hii, imebainisha matokeo ya utafiti huu, imetoa mapendekezo ya utafiti pamoja na changamoto zilizoikumba utafiti huu.

5.3 Matokeo ya Utafiti

Baada ya uchunguzi wa athari ya Kiswahili katika lugha ya Kiyao, kuna mambo kadhaa yamebainika;

Kwanza, imedhihirika wazi kuwa lugha ya Kiswahili inaiathiri lugha ya kiyao kama ilivyodhaniwa katika utafiti huu. Mfano,

Kiswahili

Kiyao

Mchango.....nchango

Pili, kuna kanuni zinazozingatiwa wakati ambapo lugha ya Kiswahili inaiathiri lugha ya Kiyao kama ilivyobainishwa katika sura ya nne wakati wa kuchanganua namna ambavyo Kiswahili kinaathiri Kiyao.

Tatu, imebainika kuwa maneno ya Kiswahili ambayo katika mpaka wa silabi kuna kuwa na vokali mbili ambazo zinapakana, neno hilo linapokopwa linasababisha kuchopekwa kwa kitambaza /l/ ambacho kinaungana na vokali iliyokuwa na hadhi ya silabi kusaaidiana kuunda silabi hiyo ili kusawiri muundo wa kawaida wa silabi katika lugha ya Kiyao. Miongoni mwa maneno hayo ni;

Leo → lelo, Pua → lupula, Kiatu → chilatu.

Nne, kuna maneno ambayo yanapokopwa katika Kiyao kutoka katika Kiswahili kunatokea udondoshaji. Mfano;

Bahasa → baasha

Tano, katika utafiti huu imebainika kuwa maneno ya Kiswahili ambayo mofimu yake ya umoja imeanza na sauti /k/ yanapotoholewa katika Kiyao sauti katika mofimu hiyo inabadilika na kuwa /ch/. Baadhi ya maneno hayo ni;

Kiswahili

Kiyao

Kitabu → chitabu

Hapo kuna hali ya ukaakaishaji ambayo inajitokeza.

Tano, vilevile data inaonesha kuwa kuna maneno ya Kiswahili ambayo yana mofu kapa ya mofimu ya umoja yanapotoholewa katika Kiyao yanawekwa mofu ya mofimu ya umoja. Kwa mfano;

Taulo → *litalulo*, *Chungwa* → *lichungwa*, *Begi* → *libegi*.

Sita, kuna maneno ambayo yanatoholewa kwa kuchukuliwa moja kwa moja bila ya kubadilishwa sauti wala michakato yoyote. Baadhi ya maneno hayo ni *dada* kuwa *dada*. Saba, imebainika kuwa kwa sehemu kubwa maneno ndiyo yanayoathiriwa zaidi kuliko katika vipashio au vipengele vingine vya kiisimu. Sawia na hilo, nomino ndizo zilibainika kuwa zina athiriwa zaidi.

5.4 Mapendekezo ya Utafiti

Kwanza, kwa kuwa imedhihirika kuwa lugha ya Kiyao inaathiriwa na Kiswahili, tunapendekeza kuwa tafiti zaidi zifanywe kuhusu athari za lugha ya Kiswahili katika lugha nyingine ambazo zinatumiwa pamoja na lugha hii ya Kiswahili. Pili, utafiti huu umejikita zaidi katika maneno na hivyo tunapendekeza tafiti zaidi zifanywe katika vipengele vya kiisimu kama sifa arudhi, sentensi na semantiki ya Kiyao.

Tatu, utafiti huu umezingatia kuona athari za kiisimu katika lugha ya Kiyao ambazo zinatokana na lugha ya Kiswahili. Hata hivyo utafiti unaweza kufanywa kuona namna ambavyo lugha ya Kiyao inaathiriana na lugha nyingine ambazo ni majirani kama Kingoni na Kindendeule.

Nne, tunapendekeza kuwa watafiti wengine wanaweza kuchunguza zaidi sababu ya baadhi ya michakato. Kwa mfano, neno linapokopwa linaweza kubadilishwa sauti

fulani ilhali sauti hizo zote zinatumiwa katika Kiyao. Hivyo, mtu anaweza kuchunguza sababu ya kubadilisha sauti hizo. Kwa mfano sauti ya kaaka laini /k/ kwenda kaaka gumu /č/. Vilevile, utafiti zaidi unaweza kuchunguza jinsi Kiyao kinavyoiathiri lugha ya Kiswahili ikizingatiwa kuwa utafiti huu ulijikita tu katika kuona jinsi Kiyao kinavyoathiriwa na Kiswahili.

5.5 Changamoto za Utafiti

Ufanisi wa utafiti huu umefikiwa licha ya changamoto kadhaa zilizoukumba mchakato mzima;

Changamoto kubwa ilikuwa fedha za utafiti kwani mahitaji yalikuwa makubwa kuwezesha kusafiri na kulala katika maeneo tofautitofauti hususan ya vijijini ili kuwapata watafitiwa mwafaka wa utafiti huu. Vijiji vya karibu na mjini mtafi ilimlazimu kulala mjini na kusafiri kwenda na kurudi hadi anapomaliza kazi hiyo.

Hali hiyo ilichagizwa kwa kuwa mtafiti alikuwa anajilipia mwenyewe. Hata hivyo changamoto hiyo ilipunguzwa kutokana na watafitiwa kuhamasika katika kutumiwa kutafitiwa na hivyo kufanya kazi hiyo kuwa nyepesi. Changamoto nyingine ni katika kupata matini zinazohusu lugha ya Kiyao. Changamoto hiyo inatokana na ukweli kwamba lugha hii haijachunguzwa na kuandikwa kwa kiasi kikubwa. Pia hata hayo matini hususan ya zamani imekuwa vigumu kupatikana.

Changamoto nyingine ni kwamba baadhi ya watafitiwa wanahusisha utafiti na masuala ya siasa kwani wanapombwa kushiriki katika kuhojiwa wanauliza iwapo mtafiti ni mwanasiasa na anawapatia kiasi gani cha pesa ili washiriki. Changamoto hii ilikuwa inatatuliwa kwa kuwatolea ufafanuzi kuhusu utafiti huu.

Changamoto nyingine ilikuwa ni kwa sauti mbili ambazo ni vigumu kudhihirika dhahiri. Sauti hizo ni /v/ na /w/. Wakati wote, sauti /v/ inatumiwa kama /w/ kama katika neno *wandu* (watu) na *vandu* (watu). Unapowasiliza watumiaji wa lugha ya kiyao sauti hizo zimekuwa zikifanana sana. Hata hivyo katika utafiti huu tunaona kwamba sauti /v/ huwa inatamkwa ikiwa na sifa ya mpumuo katika mazingira yake yote ya utumikaji na ndiyo inayosababisha kusikika kama /w/ (vw).

MAREJELEO

- Anderson, M. (1922) *A Yao Grammar*. New York: Macmillan Company.
- Besha, R.M. (1994). *Utangulizi wa Lugha na Isimu*. Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press.
- Chalamila, A. (2011). Uchanganyaji na Ubadilishaji Msimbo katika Kampeni za Uchaguzi Mkuu wa Mwaka 2010: Mifano katika Wilaya ya Mufindi. Chuo Kikuu cha Dar es Salaam. M.A. Kiswahili. Haijachapishwa.
- Enon, C.J. (1995). *Educational Research, Statistics and Measurement*. Kampala: Department of Distance Education Institute of Adult and Continuing Education. Makerere University.
- Goldsmith, J. A. (1990). *Autosegmental and Metrical Phonology*. Great Britain: TJ Press Ltd.
- Gumpers, J. 1964. Linguistic and Social Interaction in Two Communities. In J. Gumpers and D Hymes (ads), *The Ethnography of Communication*. American Anthropologist. Vol.66, No 6, Part 2) p 137-153.
- Haule, F. na Katunka, F. (2012). *Nadharia ya Ukalimani Sekondari na Vyuo*. Songea: Peramiho Printing Press.
- Haule, F. (2014). *Muundo wa Njeo za Lugha ya Kingoni. Tasnifu za Uzamili*. Chuo Kikuu cha Kenyatta: Haijachapishwa.
- Kahn, D. (1976). *Syllable – Based Generalization in English Phonology*. PhD Dissertation. MIT. (Published by Garland, 1980).
- Katamba, F. (1989). *An Introduction to Phonology*. New York: Longman Publishers.

- Katamba, F. (1993). *ModernLinguistics: Morphology*. New York: Palgrave Publishers.
- Kothari, R. C. (1985). *Research Methodology: Methods and Techniques*. New Delhi: New Age International Publishers.
- Leedy, P.D. (1980). *Practical Research: Planing and Design*. New York: Macmillan Publishing Company Limited.
- Martens, D.M. (1998). *Research Methods in Education and Psychology. Integrating Diversity with Quantitative and Qualitative Aproach*. London: Sage Publication.
- Massamba, D.P.B. (2004) *Fonolojia ya Kiswahili Sanifu (FOKISA): Sekondarina Vyuho. Dar es Salaam. TUKI*.
- Massamba, D.P.B (2011). *Maendeleo ya Nadharia za Fonolojia*. Dar es Salaam: TATAKI. Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Massamba, D.P.B. (1977). A Comparative Study of Ruri, Jita and Kwaya, 'Languages of Eastern Shores of Lake Nyanza (Victoria)'. University of Dar es Salaam. M.A Dissertation. Unpublished.
- Mbaabu, I. (2007). *Historia ya Usanifishaji wa Kiswahili*. Chuo Kikuu cha Dar es Salaam: TUKI.
- Mboga, J.J.B.C. (1975) *Utani Relationships: The Yao*. Dar es Salaam.
- Mgullu, R.S. (1999). *Mtalaa wa Isimu Fonetiki, Fonolojia na Mofolojia*. Nairobi: Longhorn Publishers.
- Mohammed, M. A. (2001). *Modern Swahili Grammar*. Nairobi: Sitima Printers & Stationers Ltd.

- Msanjila, P.Y. (2004). *Isimu Jamii: Sekondari na Vyo. Chuo Kikuu cha Dar es Salaam*. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili (TUKI).
- Ngonyani, D. (1988). A Comparative Study of Kindendeule, Kingoni and Kimatengo. Dar es Saalam: University of Dar es Saalam. M.A Dissertation. Unpublished.
- Nyandago, F.O. (2013). Uchanganuzi Linganishi wa Sintaksia ya Sentensi Sharti ya Kiswahili Sanifu na Ekegusii. Chuo Kikuu cha Nairobi. Tasnifu ya Uzamili. Haijachapishwa.
- Orodho, J. A. (2009). *Elements of Education and Science Research Methods*. 2ed. Maseno: Kanezja Publisher.
- Ouhalla, J. (2006). *Introducing Transformational Grammar: From Principles and Parameter to Minimalism*. 2 ed. London: Arnold Publishers.
- Randolph, J. J. (2009.) *Reserch and Evaluation. In Practical Assessment.A Guide to writing the Dissertation Literature Review*. Walden University. Unpublished.
- Richards, J. C. (1972). Social factors, Interlanguage and Language Learning. *Language Larning* 22: 159-188.
- Ryanga, C. W. A. (2007). *Dhana, Mbinu za Utafiti na Utendakazi wake*. Nairobi: Kenyatta University.
- Sankoff G. Outcome of Language Contact pp 638-668. In *Hand Book of Sociolinguistics*. Trudgill, P. Chambers J. and Schilling N (ed) (2001). Oxford: Basil Blackwell.
- TUKI, (2004) *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: Oxford University Press & TUKI.
- Thomason, S.G. (2001). *Language Contact*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

- Trudgill, P. (1974a). Linguistic Change and Diffusion and Explanation in Sociolinguistic Dialect Geography. *Language in Society* 3: 215-246.
- Weinreich, U. (1953). *Language in Contact. Findings and Problems*. The Hague: Mouton Second Edition.
- Yohana, B. A. (1919). *The Yao: Chikala cha Wayao*. London: Rank Cass and Company Limited.

VIAMBATANISHO

Kiambatanisho Na. 1: Maneno ya Kiswahili na Kiyao

(A) NOMINO

Nomino za Kiswahili	Nomino za Kiyao	Nomino za Kiswahili	Nomino za Kiyao
Jua	lwiwa	kitanda	chindanda
sufuria	supulia	jembe	lijela
mji	muzi	kijiko	chijiko
chanuo	chizamulo	mti	ntela
embe	chembe	mahame	mazame
barua	balua	kikombe	chikombe
meno	meeno	habari	abali
mwalimu	mwaalimu	walimu	waalimu
nyoka	lijoka	kaputula	budula
askari	azikali	redio	ledio
viatu	ilatu	kiatu	chilatu
shule	shule	suruali	zuluali
soko	zoko	Ng'ombe	Ng'oombe
mjomba	n'jomba	dada	daada
kaka	kaaka	mama	maama
shangazi	maati	shemeji	alamu
Mbuzi (mnyama)	mbuzi	Mbuzi (ya nazi)	mbuuzi
kondoo	ngondolo	taa	taa
Moja	kamo	mbili	ziwili
Tatu	zitatatu	nne	ncheche
Tano	nzano	sita	sita
Saba	saba	nane	nane
Tisa	tiza	kumi	likumi
jumatatu	Jumatatu	Jumanne	Jumanne

Jumatano Kijiti	Jumatano Chitela	Alhamisi Kizizi	Alaamisi Chizizi
gari	Gali/mutuka	mlango	nnango
kopo	likopo	kioo	Chiyoo/lindala
shuka	Shuka/mgololi	mchango	Nchango
sukari	zukali	mchanga	nzanga
pua	lupula	kikao	Chikao/nganya
kilimo	chilimo	kiwango	chiwango
simba	lizimba	tembo	ndembo
kitabu	chitabu	kunguni	ngunguni
ugali	ugali	nyimbo	nyimbo
Sala/swala	Zala/zwala	kibatali	chibatali
chupa	chupa	kisoda	chizoda
bahasha	baasha	kaka	Kaaka/achimwene
chupi	chupi	birika	bilika
brashi	bulashi	taulo	litalulo
mwana	mwanache	godoro	ligodolo
shati	Lishati/mwinjilo	soksi	zokizi
cherehani	chalaani	bakuli	bakuli
nondo	nondo	mbao	mbau
begi	libegi	ndoo	ndowo
sungura	Zungula/kalunga	chai	chai
wali	nzele	boksi	libokisi
mafuta	mauta	daftari	lidafutali
pasi	pazi	mwili	chiilu
nyama	nyama	kucha	Lukoze/ngooze
mahindi	imanga	mpunga	mpunga
mchele	nzokolo	chumba	chuumba
msumari	nzumali	bati	libati
kalamu	kalamu	moto	moto
joto	ntukuta	kidonda	Chilonda/liwanga

papai	lilipai	chungwa	Lichungwa
muwa	muwa	basi	Bazi/nakumbwa
rori	loli	hospitali	ozipitali
trekta	chitelekita	gazeti	ligazeti
Peni/kalamu	Peni/kalamu	chaki	chaki
tofali	Litofali/matofali	Chupa	chupa
begi	libegi	godoro	ligodolo
Sinia	zinia	daftari	lidafutali
sahani	zaani	bakuli	bakuli
nguruwe	liguluwe	Kitasa	chitaza
kisima	chizima	Punda	mbunda
zizi	lichinga	matofali	Matofali

A. VIHUSISHI VYA KIYAO

Vihusishi vya Kiswahili	Vihusishi vya Kiyao	Vihusishi vya Kiswahili	Vihusiishi vya Kiyao
Hivi vya mama	Ayi ya mama	Ndizi za baba	Magombo ga baba
chuma cha mjukuu	Chizyano cha chizukulu	Hapa kwa mjomba	Apano kwa n'jomba
Hapa pa mjomba	Apano pa n'jomba	Juu ya paa	Penani pa nzakaza
Humu mwa mwalimu	Amuno mwa mwalimu	Upanga wa dukani	Upanga wa mwiduka
Dirisha la nondo	Lidirisha lya nondo	Hili la Juma	Ali lya Juma

(B) VIVUMISHI

Vivumishi vya Kiswahili	Vivumishi vya Kiyao	Vivumishi vya Kiswahili	Vivumishi vya Kiyao
Kondoo wake	Ngondolo zyao	Mbuzi wao	Mbuzi zyao
zetu	zyetu	yake	yao
chake	chao	chetu	cheetu
Embe zake	Yembe yao	Embe zenu	Yembe yenu
zangu	zyangu	chako	chenu
langu	lyangu	lako	lyenu
lenu	lyenu	vyako	yeenu
lao	lyao	lake	lyao
lako	lyenu	wenu	weenu
wao	wanyawo	Wetu	weetu
hawa	awa	Huyu	awa
hivi	aino	vile	yeyila
hiki	achino	kile	achila
hili	alino	haya	aino
vyetu	yeetu	Vyenu	yeenu

A) VITENZI

Vitenzi vya Kiswahili	Vitenzi vya Kiyao	Vitenzi vya Kiswahili	Vitenzi vya Kiyao
ogopa	N'jogope	aogope	ajogope
shangilia	N'jangale	konyeza	Mpalazye/palaza
hukumu	mbukumu	changamsha	zangalazya
somesha	nzomezeye	endesha	N'jendeze
igiza	nzyazye	andika	N'jandiche
hubiri	mbubili	zomea	N'gumile
tengeneza	nkolozye	unganisha	nnumbikanye
pendeza	nzalale	pendezesha	nzalalizye

Kiambatanisho Na. 2 : Ratiba Ya Mchakato wa Utafiti

MUDA	TUKIO
Oktoba – Disemba 2014	Kukamilisha Pendekezo
Januari – Februari 2015	Kukusanya Data za Utafiti
Machi – Mei 2015	Kukamilisha Tasnifu na Kuiwasilisha kwa Msimamizi.
Juni 2015	Msimamizi Kusoma Tasnifu
Julai 2015	Mtahiniwa Kufanya Marekebisho
Agosti 2015	Kazi Kuhakikiwa na Mtahini wa Nje
Wiki ya Kwanza na ya Pili, Septemba 2015	Utetezi wa Tasnifu
Wiki ya 3 na ya 4, Septemba	Masahihisho ya Mwisho
Tarehe 15 Octoba 2015	Kuwasilisha Tasnifu 6 Zilizojaradiwa katika Ofisi ya Shahada za Juu.

Kiambatanisho Na. 3 : Makadirio ya Bajeti ya Mchakato wa Utafiti

NA	SHUGHULI	SH. ZA TZ
1	Kalamu na daftari	50,000/=
2	Mabunda 20 ya kuandikia na kutoa nakala	200,000/=
3	Gharama za nauli na kujikimu wakati wa kukusanya data Nyanjani na Maktabani	3,500,000/=
4	Gharama za kutumia Mtandao wa Intaneti	500,000/=
5	Gharama za uchapaji, uchapishaji na urudufishaji	500,000/=
6	Kompyuta mpakato (Laptop)	900,000/=
7	Printa	250,000/=
	JUMLA	5,900,000/ =

Kiambatanisho Na 4 : Ramani ya Eneo Lenye Watumiaji Wengi wa Lugha ya Kiyao na Kiswahili

